

Верољуб С. Трифуновић

ВАРОШ ПО ЛУКИ

Размера 1:20.000

Удружење урбаниста Србије

Крагујевац, 2024.

Верољуб С. Трифуновић

ВАРОШ ПО ЛУКИ

Удружење урбаниста Србије

КРАГУЈЕВАЦ, 2024.

ВАРОШ ПО ЛУКИ
Удружење урбаниста Србије

за издавача:

Др Александар Јевтић

уредник:

Зоран Прокић

аутор:

Др Верољуб Трифуновић

рецензије:

Иван Радуловић

Др Лазар Мандић

лектура и коректура:

Марко Миљковић

штампа:

СЗР Дуга, Крагујевац

Тираж: 300

фотографије на корицама:

План регулације вароши Крагујевац (1897), Феликс Каниц,
интерпретација

Споменик краљу Милану у Дивостину,
Разгледница фотографа Љ. Ђонића

Крагујевац, 2024. године

ISBN 978-86-84275-51-8
COBISS.SR-ID 155575817

САДРЖАЈ

УВОДНА РЕЧ

1. КАО ДА НИЈЕ ПОСТОЈАО
2. ИСТОЧНИ ДЕО, ОКО БУДУЋЕ ЖЕЛЕЗНИЧКЕ СТАНИЦЕ
3. ВАРОШ ПАМТИ
4. ЗЛАТНО ДОБА
5. ЧОВЕК ШТО ЦРТА ГРАД
6. МЛАТИШУМИН ШАНАЦ
7. ГДЕ СУ ЧИКАГО И БЕРЛИН, А ГДЕ КРАГУЈЕВАЦ
8. ТОДОР СЕЛЕСКОВИЋ ИНЖЕЊЕРСКО ЧУДО
9. ТАКО ЈЕ О ТОДОРУ КАЗИВАО ЛУКА
10. ЖЕЛЕЗНИЧКА СТАНИЦА
11. ЖЕЛЕЗНИЧКА ПРУГА ЈЕ ПРОМЕНИЛА ПРЕДЕО
12. ПУТ ЈЕ ЖИВОТ
13. ЧИЈА ЈЕ ЗЕМЉА
14. ЕЛИТНЕ ПАРЦЕЛЕ
15. НОВА ЦРКВА
16. ВЕЛИКА ГИМНАЗИЈА
17. ЧЕСМА У ДИВОСТИНУ
18. ПИВАРА
19. ЦИГАНСКЕ МАХАЛЕ
20. СРЕСКИ СУД
21. ПАЛАТА ОКРУЖНОГ НАЧЕЛСТВА
22. ШЕСТ ТОПОЛА И ДУЊА
23. ГОСПОДСКИ ПРЕСТИЖ
24. САМО ГРАЂЕЊЕ ДОНОСИ ДОБРО
25. ИСПИТ ПРЕД КЊАЗОМ
26. МИЛОШЕВСКИ НАЧИН
27. ГЕОДЕТСКЕ ПОДЛОГЕ НА КОЈИМА ЈЕ РАДИО ЛУКА
28. КРСТ, ПОЧЕТНА ТАЧКА
29. ВАРОШ НА ЧЕТИРИ КРАЈА

30. ВОЈНИ ПУТЕВИ, ЗЕМЉИШТЕ И КАСАРНЕ
31. СТАРА ВАРОШ
32. КРАЉИЦА НАТАЛИЈА
33. КОМПАНИЈСКА УЛИЦА
34. КРАЉ И ПРЕСТОНИЦА
35. АРХИТЕКТ ЈОВАН ИЛКИЋ И ПРОЈЕКТОВАЊЕ ТОРЊЕВА
36. ИГРАЛИШТЕ ФК ШУМАДИЈЕ
37. ВАШАРИШТЕ
38. ВЕЛИКИ ПАРК
39. ГРОБЉА
40. ЛЕПЕНИЦА И МОСТОВИ
41. УЛИЦЕ
42. КОСОВСКА УЛИЦА
43. АРСИЋЕВ ВЕНАЦ
44. ЉУБИЧИНА УЛИЦА
45. УЛИЦА КРАЉА МИЛАНА
46. УЛИЦА КНЕЗА МИЛОША
47. КАРАЂОРЂЕВА УЛИЦА
48. МАРВЕНА ПИЈАЦА
49. ОД ВОДЕНИЦЕ ДО ВОДОВОДА
50. БОЛНИЦА
51. ПРЕТХОДНИЦИ
52. ПАКОВАЊЕ
53. ЗАТРПАВАЊЕ
54. ПОСЛЕДЊА БАТЕРИЈА ИЗ ТОПОЛИВНИЦЕ
55. ЛУКА И ЧИКАГО
56. ИДЕ ШПОРЕТ

НА КРАЈУ КЊИГЕ
О КЊИЗИ

ВАРОШ ПО ЛУКИ

1. *Свему има вријеме, и сваком послу под небом има вријеме.*
2. *Има вријеме кад се рађа и вријеме кад се умире;
вријеме кад се сади и вријеме кад се чупа посађено;*
3. *Вријеме кад се убија и вријеме кад се исцељује;
вријеме кад се разваљује и вријеме кад се гради;*
4. *Вријеме плачу и вријеме смеху;
вријеме ридану и вријеме игрању;*
5. *Вријеме кад се размеће камење и вријеме кад се скупља камење;
вријеме кад се грли и вријеме кад се оставља грљење;*
6. *Вријеме кад се тече и вријеме кад се губи;
Вријеме кад се чува и вријеме кад се баца;*
7. *Вријеме кад се дере и вријеме кад се сашива;
вријеме кад се мучи и вријеме кад се говори;*
8. *Вријеме кад се љуби и вријеме кад се мрзи;
вријеме рату и вријеме миру.*

(КЊИГА ПРОПОВЕДНИКОВА; Гл. 3.)

УВОДНА РЕЧ

Ово је књига о грађењу града. Посебно крајем деветнаестог века.

Концентрише се на рад инжењера Луке Ивковића значајног градитеља Крагујевца. Прикупља оскудне преостале податке о његовом делу. Оно што нису уништиле деценије, ратови и злобе. Покушава да реконструише његове позиције у односу на велике задатке које је носио и његове могуће односе са савременицима. По томе је књига апокрифна, а вероватно ипак може да повећа интересовање за историју грађења крагујевачке вароши у Краљевини Србији.

Историја је једини инструмент који имамо при сагледавању будућности. За будућност Крагујевца потребно је да знамо шта се догађало у прошлости. А деветнаести век је слабо, или никако, проучаван у историји грађења Крагујевца.

Многа дела званичне историје пате од субјективности. Од разних непроверених чињеница. Може ли се у писању о граду држати само писаних факата? Или је увек уткан и став писца? Често крајње личан. Мора ли се о градитељу писати само на основу сачуваних његових грађевина? Да ли се град гради и траје на митовима?

Може ли да се оживи мит о инжењеру Луки Ивковићу?

Можда Луку боље приказује фикција ослоњена на скромну расположиву документацију. Можда га боље чува легенда него историја која га је избрисала?

Можемо ли, при погледу у будућност Крагујевца, да се ослонимо и на апокрифно искуство инжењера Луке Ивковића?

1. КАО ДА НИЈЕ ПОСТОЈАО

Технички извештај из 1931. године. Пише га архитект Михаило Радовановић поводом скице за Генерални план регулације града Крагујевца. На почетку наводи да је „...пре четрдесет година инжењер Лука Ивковић урадио План регулације за варош Крагујевац“.

Ко је био Лука? Какав је то План? Није се знало у Крагујевцу крајем двадесетог века.

После Другог светског рата градски планови су рађени у Београду. Крагујевачки архитекти су тек шездесетих година почели помало да преузимају те послове. Нису помињали ни Михаила Радовановића, иако је многим био професор. Општински архитект Раде Милосављевић се давно одселио у Београд. Заборављен. Њихове предратне планове није прихватило ново време и нова власт.

А о Луки Ивковићу и његовом делу нико ништа није знао. Била је то далека праисторија.

Доба краља Милана се затрпавало деценијама. Нестало је при томе и свако сећање на инжењера Луку Ивковића. Прекрила га паучина времена.

Као да није постојао.

2. ИСТОЧНИ ДЕО, ОКО БУДУЋЕ ЖЕЛЕЗНИЧКЕ СТАНИЦЕ

Претекао је један цртеж на пергаменту који је урадио Лука Ивковић. И потписао црно на бело.

Постоји пергамент – постојао је Лука.

На пергаменту пише:

„Копија једног дела регулационог плана за варош Крагујевац, снимио и копирао Лука Ивковић, општински инжењер 22. јануара 1886“.

Пише и: „Решење Општинског одбора општине крагујевачке од 6. фебруара 1886. године, бр. 718“.

Одбор усваја регулацију ових двеју улица за железничку станицу водећих; као што је црвеним линијама на овом плану означено и то како по њиховом правцу, тако и по уписаним ширинама.

10. фебруара 1886. године, у Крагујевцу, председник Одбора М. Миљивојевић.

Потписали су и чланови суда Степић и Стева Филиповић. Као и тринаест одборника. Одборник Стефан Симић био је неписмен, па је ставио крст.

Још пише на пергаменту: „Овај цртеж прегледали смо и ставили наше приметбе на акту бр. 752/886. У Београду 10. марта 886.г“. Чланови тех. одбора: Стева Зарић, инж. Мин. грађ. и Војтрех Хрневак.

Регулацију су одобрили министар грађевине и министар унутрашњих дела.

Ситуација полази „од чаршије“. Уцртава Камену ћуприју и предвиђа њено проширење на 7 метара. Од ње тече регулација јагодинског друма (касније улице Јована Ристића). Пут за Лапово се укршта према северу. Одувек је био директно усмерен на ћуприју. Сада ће под правим углом да сече Марвени трг. Према југу се одваја постојећа улица „К Пивари“. Са неколико танких црвених линија инжењер Ивковић је два прастара пута, усмерена ка Каменој ћуприји, регулацијом претворио у градске улице око железничке станице која ће се изградити следеће године.

Кад првим возом стигну Краљ и Краљица, фијакери да их превезу новим калдрмисаним улицама ка центру вароши Крагујевац. Део регулисаног пута за Лапово добиће име – Улица краљице Наталије.

Ноћима господин Лука сања да се Марвени трг претворио у сквер. Да је Јовану Ристићу подигнут грандиозан бронзани споменик. Да велики државник стоји одевен у герок, са цилиндром на глави и штапом у руци. На почетку улице у којој је рођен. Да је Камена ћуприја преуређена у бетонски мост са лучном конструкцијом.

Све у сну постаје подобно Паризу.

3. ВАРОШ ПАМТИ

Људи су пролазни. Градови су вечити. Лука Ивковић је заборављен. А, ако се мало више заинтересујете, откријете да је његово дело живо присутно у савременом Крагујевцу. И после свих деценија.

Град је чудо.

Сачувао је празне јавне просторе у већој мери него многе вредне зграде. А план регулације се бавио управо планирањем земљишта на коме се не граде зграде. Улицама. Трговима и скверовима. Парковима. Коритима река...

Легенда је да је План регулације вароши Крагујевац из 1891. године нестао у Првом светском рату. Да ли су га уништили окупатори? Можда је однет са Врховном командом при повлачењу преко Албаније? Тек, оригинал није пронађен ни до данас. Архива Окружног начелства је 1945. године као стари папир послата камионом у чачанску фабрику хартије. Само се може претпостављати шта је све тада прерађено. Вероватно да је било и понешто од Плана регулације.

Остали су нам посредни подаци. У капиталном делу аустријског научника Феликса Каница „Србија – земља и становништво“ објављен је, између осталог, „План Крагујевца и његовог Краљ. Војног Арсенала 1897.г.“. Само неколико година по доношењу регулационог плана, Каниц га је прекопирао. Морамо да верујемо његовој научничкој тачности. И

педантности његовог германског духа. Сигуран је податак његов цртеж.

Вредан археолог и свакако значајан шпијун – сматрао је Ивковић.

А ни Каниц није волео Луку. Четири пута је био у Крагујевцу. Детаљно исцртао све. Прецртао је и Регулациони план. А није поменуо инжењера и његове бројне радове.

Није хтео да га забележи.

Каниц је са пуно заслуженог уважавања писао о професору Селесковићу и његовом раду на изградњи војне индустрије. Луку Ивковића је игнорисао. Само је напоменуо да „три државна инжењера имају пуне руке посла.“ У Јагодини га је дочекао окружни инжењер... У Нишу је похвалио план регулације да га је „вешто урадио инжињер...“ Само у Крагујевцу није поменуо име окружног инжењера који је урадио Регулациони план. А записао је 1860. године окружног инжењера Петровића постављеног првим указом.

Иако је обишао и описао све окружне вароши и низ других насеља у Србији, Феликс Каниц нигде није имао могућност да прецрта план регулације. Само у Крагујевцу.

Једино је „План регулације за варош Крагујевац“ ушао у Каницово дело.

Тај прегледни план је више пута копиран у првим деценијама двадесетог века. Директно је примењиван током четири деценије. На двеста седамдесет хектара изграђене су скоро све планиране саобраћајнице. Костур Крагујевца. По степену реализованости је далеко најуспешнији план у историји Крагујевца. По времену остварене примене – далеко најдугорочнији. Јасно показује реалистичност Луке Ивковића. И далеки хоризонт његовог сагледавања.

„План регулације за варош Крагујевац“ је наставио да живи и у наредним годинама иако је оригинал загубљен.

Лукин план је у целини уграђен у централни део новог „Генералног плана регулације града Крагујевца“ урађеног 1931/36. године.

Инжењер Лука Ивковић је доживео да види и скицу тога новог плана. Донели су да му је покажу, три године пред његову смрт. Иако је одавно отишао са крагујевачких дужности и био у пензији – дошли су к њему. Београдски архитекта Михаило Радовановић, париски постдипломац. И архитекта општине крагујевачке Раде Милосављевић, школован у Енглеској. Они су радили план у маниру меког културалистичког концепта. Град се дограђује, поправља и проширује – а не почиње увек изнова, говорио је и писао Миша Радовановић. Водио их је шеф Грађевинског одељења Општине крагујевачке – инжењер Леонид Залога, руски племић.

Стари инжењер је био дирнут. Схватио је да су у питању прави стручњаци и отмена господа. Нису имали обавезу да га било шта питају, али су поступили као професионалци. Хтели да га консултују. Није веровао

да постоји такав однос у Србији.

Лука је био изнад сваке сујете. Похвалио је нови план. Задовољно попричао са младим колегама.

Хвала Богу, Крагујевац је у добрим рукама, веровао је.

План Луке Ивковића је уоквирен чика Мишиним планом из тридесетих година. Заједно стављен ван снаге тек 1949. године. Трајао је шест деценија. Нови прогресистички планови су могли потом само делимично и уз велике напоре да измене засновану просторну матрицу језгра Крагујевца. Била је потврђена и утврђена дугогодишњом изградњом. Варош је прихватила план регулације по Луки. Крагујевац је по тој матрици више од пола века од вароши растао у град.

„Архитектура је добра ако је прихвате људи, клима и време. То поготово важи и за грађење градова“.

„Време је пресудитељ“, говорио је Лука.

4. ЗЛАТНО ДОБА

Инжењер Лука Ивковић је службовао под четири владара Србије. Два Обреновића и два Карађорђевића. Највише је волео другу половину владе Краља Милана.

Лука је тада био млад. Уживао је у послу. А Крагујевац је нудио и тражио много.

Градила се Велика фабрика.

Упаљена прва електрична расвета у Србији.

Стигла железничка пруга.

Саграђена Велика гимназија. И три основне школе.

Завршена Саборна црква Успења пресвете Богородице.

Направљено Стрелиште и Дом стрелаца.

Уређено је Тркалиште шумадијског кола јахача „Кнез Михаило“ на Вашаришту са трибином и краљевим павиљоном.

Формиран је Крагујевачки ловачки клуб.

Основана Добровољна ватрогасна дружина.

Изграђен модеран хотел „Таково“.

Урађен је „План регулације за варош Крагујевац“.

Било је то Време успона. Златно доба, говорио је у старости Лука Ивковић.

Господин Миливојевић је био председник крагујевачке општине. Лука мисли – најуспешнији градоначелник Крагујевца у деветнаестом веку. Поносито се возио општинским фијакером док је сваког јутра обилазио градилишта. Носио је црно одело и полуцилиндар. Кочијаш Јелесије Сенић је био такође врло свечан док је возио председника. Део новог достојанства вароши видео се и по тим обиласцима.

Углед господина председника Миливојевића био је и у престоници веома висок. Београдски чиновници су са завишћу говорили да он ногом отвара врата њихових канцеларија. Да може да буде министар кад год хоће. Да га штити министар унутрашњих дела. Да га подржава сам Краљ.

Ваљда је све то било преувеличано, сматра Лука. Он је ценио што председник општине не политички по састанцима већ подстиче грађење. „Гурај даље“ – била му је уобичајена изрека.

И Лука је гурао све поверене послове. Поред младалачке енергије уносио је и пуно нових знања. У својој првој радној деценији наставио је да учи. Да упознаје европске правце грађења градова. Разумевао да није реч само о инжењерским поступцима. Да се ради и о економији, здравству, естетици, технологији... Постајао је способнији да решава задатке постављене од вароши што брзо расте.

Оне 1889. године кад је абдицирао Краљ Милан, Луки се догодила несрећа у породици. Умрла му супруга. Променио му се живот.

Радио је још скоро пуне четири деценије. Али, никад више онако, са осећајем среће, као у доба Краља Милана. Златном времену инжењерове младости и господства.

Много година касније, кад је давно прошао Велики рат и Лука Ивковић отишао у пензију, стари инжењер је са сетом размишљао о Краљу. Читао је писања нових историчара. Само негативности о Четвртом Обреновићу. Коцкар. Распикућа. Женскар. Кукавица у рату. Човек спреман да препусти Србију Аустрији... Највећи део тих оцена Лука није могао да прихвати.

Био је далеко од двора. Запамтио је углавном сјај кратких сусрета са Краљем – увек приликом лепих догађаја.

Па како се у Крагујевцу толико добрих ствари урадило, ако је Краљ био тако рђав? А и у Србији – златно доба.

Нешто ту није пасовало, мислио је пензионер Лука Ивковић.

5. ЧОВЕК ШТО ЦРТА ГРАД

Лука је знао да долази обавеза израде плана регулације вароши. То је прописао Закон о местима, допуном из 1885. године. Знао је да треба да у том послу добија озбиљну улогу. Да нема у општини других стручњака који могу да носе израду плана регулације за варош Крагујевац. Господин Миливојевић, председник суда општине крагујевачке је то изричито њему делегирао. Он и Лука су одрасли у истом крају. Десетак година старији, рано се укључио у политику. Успешно напредовао. Лука је ишао другим путем. Био најбољи ђак основне школе у крају. Први из улице стекао висока академска звања на Великој школи у Београду.

Велики Боб се на то осмехивао. Цитирао је старе ратнике:

„Интелектуалци – килавци“. Али... није био пакостан. (Лука мисли да ни у политици не могу успевати мрзители). Искрено се обрадовао кад је 1886. године Лука одбранио пред министрима грађевине и унутрашњих дела прве парцијалне планове регулације. Лако и бриљантно. Значи, клинац зна знање. Неће ме Београђани сменити због заостајања у планирању вароши. Добит за Крагујевац, шанса за мене – схватио је градоначелник.

Из ВТЗ-а се Луки пријатељски смејао инжењер Тодор Селесковић: „Издржи колега. Зар мислиш да је на мени мања обавеза да испланирам и изградим Велику фабрику. За неколико година. Ти бар имаш кратко време цртања, а дуге године реализације. Деценије ће да проверавају вредност твојих планова. Имаш времена за измене и допуне. Упореди свој положај са мојим. Пројектовање је суровији посао од регулације града. Суди му се одмах. Од многих завидљиваца и противника. Планирање града мало ко разуме, али мора да будеш одговоран сам према свом делу и према потомцима“.

Лука Ивковић је ценио поклоњено му поверење. Крагујевац је достигао регулацију целе вароши по први пут тек у последњој деценији деветнаестог века. И тај посао пада у задатак њему. Инжењерска знања која је стекао била су осим грађевине и у области примењене геодезије. Знао је да тумачи и израђује геодетске снимке постојећег стања. Умео да пројектује путеве и зграде. Међутим, планирање целог грађевинског рејона вароши је било изнад тога. Укључивало је разумевање будућих потреба. Врло различитих и врло неизвесних.

Помало космолошки посао, који су у старом веку обављали врховни жреци – прочитао је у немачким новинама. Варош се распрскава на све стране. Може ли се регулисати? Раде ли то неки посебни људи. Он није један од таквих.

Ноћима инжењер Лука Ивковић сања Крагујевчане који су цртали варош. Од Књаза па надаље... Ниједан није добио задатак да регулише цео град.

Сања и оне који ће у наредном, двадесетом веку, носити посао израде генералног плана вароши. Види само двојицу... Једног што је радио, уз београдског професора, у Крагујевцу неколико година и другог што је ту провео цео живот. Између њих назире Београђанку – команданта регулације током две деценије...

6. МЛАТИШУМИН ШАНАЦ

Вобановски звездаст шанац је пао на обалу Лепенице у доба друге аустријске окупације. Изграђен као стопа хришћанске Европе на тлу Османлијског царства. Трајао само двадесетак година. Потом зарушен по одредбама мира између Аустрије и Турске.

Инжењер Ивковић је нејасно знао понешто о Млатишумином Крагујевцу. Кад је почињао да ради још су стајали последњи остаци рушевина џамије што је била црква у временима командовања Станише Марковића српском милицијом у аустријској армади. Стојала је и вечита камена ћуприја која је памтила.

Лука Ивковић је посећивао више пута манастир у Драчи. Обновљен и осликан да буде маузолеј Млатишуми. А грешни оберкапетан је умро у осигењској тамници. Ко зна где је сахрањен. Однела га набујала река Драва. У Крагујевцу је наставио да траје само млатишумински дух.

Шанац Крагујевац је затрпан. Инжењер Лука Ивковић се трудио да му препозна контуре не би ли у Плану регулације сачувао неки траг ондашњег важног утврђења. Није успео. А није знао да у бечком ратном архиву постоји план *Krakoevaz*.

Гледао је планове градова. Сакупљао гравире о средњовековним европским тврђавама. Уочавао да се неки распореди понављају као законитости.

Ћуприја и пијаца.

Лука је схватио да је Марвени пијак на десној обали Лепенице прастаро пијачиште. Трг испред моста. Преко њега се улазило у утврђење. Ту се трговало на отвореном. Под заштитом и контролом градске посаде.

Лука Ивковић је сигуран да је та пољана пред ћупријом старија од аустријског Шанца Крагујевца. И од турске паланке Караговинце. Она има средњовековно порекло.

Чини му се да ће празан простор надживети и данашњу варош.

Претпоставља да Марвени плац чува и тајну димензија срушеног крагујевачког утврђења. Дуж реке простире се поред масе Вукомановића до плаца Илије Чолак-Антића. Лука цени да је толико било и земљиште у шанцу на левој обали Лепенице. Онај део низводно од ћуприје. То му потврђује и дугачка права линија што на левој обали раздваја циганску махалу од имовине Илије Павловића. Неко моћан је исцртао сабљом. Само до ње се простирало земљиште негдашњег утврђења.

Остало су заузели нови заслужни Срби.

Аустријски војни инжењери су утврђење изградили ослоњено на Камену ћуприју. Дирекција за изградњу под бароном Доксатом де Морезом испланирала је да џамију претвори у цркву, а да муселимов конак буде седиште команданта. При смени власти два царства градско језгро Крагујевца је дограђивано према новим потребама. Није одмах све изграђено рушено и поништавано, допадао се тај начин Луки.

Није нашао ни трага од Млатишуминог утврђења. Само је стајала Камена ћуприја коју није Станиша саградио. Постојала је и раније. Командант српске милиције је ходао по њој. Лука као да чује топот коња његових хусара и бат опанака његових хајдучких компанија. Али, других

грађевина нема. Град је дуговечнији од њих. Сачувао је само путеве што се сливају у некадашње утврђење. Инжењер Лука Ивковић је могао да се ослони на те прастаре правце. Да им дода понеку малу регулациону корекцију и да их пренесе новим генерацијама.

Камена ћуприја је остала матична тачка вароши Крагујевац. Као у доба Станише Марковића Млатишуме.

А и много пре.

7. ГДЕ СУ ЧИКАГО И БЕРЛИН, А ГДЕ КРАГУЈЕВАЦ

Кад је Лука Ивковић приступио послу израде Плана регулације, у вароши крагујевачкој је било пописано 12 660 становника и 1 958 кућа.

На почетку се поставило питање колико земљишта треба обухватити Планом регулације за варош Крагујевац. Инжењер Лука Ивковић је прикупио нешто података о неким светским градовима. Разумео да је основ у расту становништва. Доступни су му били само врло велики градови.

У доба Књаза Милоша и Крагујевац и Чикаго су били мала насеља. Сличне величине и броја становника. У задњој деценији 19. века Крагујевац је имао нешто преко дванаест хиљада житеља. Чикаго – скоро два милиона. Већи Чикаго од Краљевине Србије.

План за Велики Берлин припремљен је за четири милиона житеља у време кад их је било осам пута мање. Било је то у години кад се Лука родио. Главни град Пруске је показивао да зна за долазеће уједињење Немачке.

План проширења Барселоне што га је средином века урадио Серда, предвиђао је да се грађевински рејон увећа неколико пута.

Превелики и премоћни су то градови да би били узор за план Крагујевца.

Лука Ивковић је одлучио да се послужи простим инжењерским поступком: удвостручити постојеће. То је указивало на будући Крагујевац од око 25 000 становника. После нека раде нов План неки други људи. Колико ће овај трајати и задовољити потребе – то Лука није прогнозирао. Раст града се никада не завршава. Град је увек незавршен и несавршен. Зато ни план регулације не може да буде завршен и савршен за сва времена. Осим, ако га прави неки самодржац. Као Петар Велики што је градио Петроград.

Пошто није имао претходнике у регулацији вароши крагујевачке, Лукин план је пажњу посветио постојећем стању. Регулисати оно што је створено, па кренути колико је могуће напред.

Грађевински рејон је почињао код бунара Добра вода на београдском путу. Ка југоистоку обележен до железничке станице. Према југозападу линија је мимоишла Вашариште и Ердоглију, изнад касарне 19. пука се протегла испод Становљанског поља. Пут за Краљево граница грађевинског

рејона је пресекла на око километар западно од Конака и сишла на корито Лепенице. Реком је вођена док није мимоишла Војнотехнички завод. До Пиваре. А потом обухватила два улична блока источно иза железничке пруге.

Свега двеста седамдесет хектара. Лука је био строго рационалан. Можда је помало и претеривао у томе. Прво регулисати, па после ширити град. Уредити и опремити оно што је деценијама грађења постало несумњиво. Створити солидну основу Крагујевца. Варош је била ретко изграђена, готово оријентална са својим авлијама и баштама. Мора се учврстити. Куће постројити у блокове као у Аустрији.

Има времена и простора за даље ширење. Само неким неразумним потезом не треба затворити будући раст.

8. ТОДОР СЕЛЕСКОВИЋ – ИНЖЕЊЕРСКО ЧУДО

Лука Ивковић је имао срећу да почне свој инжењерски рад у Крагујевцу у времену кад је почињала градња Велике фабрике. Тополивница је радила већ тридесет година. Била је једино право индустријско предузеће у Кнежевини. Други развојни период почиње крајем седамдесетих. У изградњу и реконструкцију војне индустрије држава улаже знатне инвестиције. Србија се спрема за ослободилачке ратове и градила је своју војну индустрију

Оне године кад је почео да ради Лука, начелник Артиљеријске управе, пуковник Чолак-Антић је путовао по Аустрији и Италији „разгледајући војно оружане фабрике“. Створен је програм потреба за фабрику у Крагујевцу. Министар војни Павле Шафарик позива Тодора Селесковића да изгради Артиљеријско-технички завод. „Да врши послове машинског и грађевинског инџинира“.

Тодор Селесковић напушта Карлсруе и фабрику муниције „Лоренц“, јер се одазвао апелу Краљевине Србије да се њени синови врате из иностранства и помогну изградњу тек осамостањене отаџбине. У Србију је стигао 1881. године.

Убрзо се срео са инжењером Луком. У канцеларији управника Артиљеријске управе Велимира Стефановића.

Начинио је Тодор Селесковић програм и пројекте за изградњу новог арсенала, која би стајала око 3,5 милиона динара. Од 13. јануара 1883. године се мења назив Артиљеријска управа у Управа Војнотехничког завода. Тоша Селесковић је изградио тај Војнотехнички завод. Велику фабрику.

Путује често у Немачку. Задржао је везе са Високом Политехничком школом у Карлсруеу. Доноси примере пројеката хала. Обузет је производњом. Неће да зида управну зграду.

Матерњи језик му је немачки. Доноси књиге. Чита ноћу. Донео, поред осталих и дела Баумајстера, Стибена, Зитеа... Најновија достигнућа немачке теорије грађења градова.

Тоши је било познато негдашње ангажовање Швајцарца потпуковника Карла Орелија да... „развиди место положенија“ за подизање Тополивнице у Крагујевцу. Да је „потребан План вароши и оближње околине да се план зданиа гради...“ Јасно му је да велики технички системи које тражи развој мора да дају нов квалитет Крагујевцу: железница, електрика, водовод, означитиће прелазак од вароши у град. Селесковић је одговоран човек. Жели да на томе сарађује са задуженим варошким стручњаком. Зато са Ивковићем одржава поред службених и приватне консултације.

При првом сусрету, Луки је Тодор изгледао мали. Није остављао утисак поверења. Блед. Дотерана брада и бркови. Мало говори. Делује уштогљено у црном оделу са краватом и дипломатским енглеским шеширом.

Не раздваја се од кученцета. Носи га у рукама. Чудна раса љубимца.

Станује у хотелу. И кафу пије у зимској башти Гранд хотела „Гушић“. Под застакљеном куполом. Не пије алкохолна пића. Не пуши. Не шета. Воли пливање у парном купатилу млина „Радовић“.

Не иде недељом у цркву. Ни на излете. Није члан грађанских удружења. Не одазива се позивницама за свечаности и забаве.

У фабрици борави целог дана. Зна разно инжењерство, али и занатске послове. Турпија боље од дреара и бравара. Мајстори са поштовањем кажу: „Њега никад није либило да стане за шрафштоком и да узме турпију и струже и да покаже како ваља радити.“

Умро је 1901. године у крагујевачкој болници. Од инфекције после операције. У својој четрдесетпетој години.

9. ТАКО ЈЕ О ТОДОРУ КАЗИВАО ЛУКА

Пред црквом Светог духа се на опелу инжењера Тодора Селесковића окупило много људи. Цео Крагујевац је дошао да се опрости од великог инжењера. Ношена су одликовања. Над ковчегом је испаљен почасни плотун. Чиноејствовали су свештеници. О покојнику је неколико патетичних реченица казао управник Војнотехничког завода.

Над ковчегом је о раду инжењера Тодора Селесковића говорио инжењер Лука Ивковић. Последњи сусрет два најзначајнија крагујевачка градитеља тог времена. Један на одру, други задужен да говори о њему.

Господин Лука је казивао са искреним поштовањем. Највише о грађењу Велике фабрике.

Почео је са догађајем великог симболичког значаја. Чаурница је завршена 1884. године. У њој је монтирана и прва електрична централа у

Србији. Пуштању у рад су присуствовала Њихова краљевска величанства краљ Милан и краљица Наталија. Кад је засветлеа прва сијалица на Балкану, Краљ је лично прикачио Таковски крст на груди инжењера Селесковића.

Казивао је инжењер Лука Ивковић о Тошином раду на програму изградње Војнотехничког завода. Описао да су у кратком року завршени велики фабрички погони: 1886. године Ливница, 1886/7 Упаљачница и Шрапнелница, 1888. Пиротехника.

Стигао да пројектује млин браће Радовић. Године 1896.

Бавио се теоријом. Науком о машинству. Написао докторску дисертацију. Постао професор на Техничком факултету Велике школе у Београду. Приступно предавање професора Тодора Селесковића било је 15.06.1895. Теза је: „Утицај развоја технологије на културу народа“. Наслонио се на учење свог професора Рајнхарда Баумајстера са Политехнике у Карлсруеу да фабрика ствара од вароши град..

Био је народни посланик који се у скупштини ватрено борио против корупције. Чувен је његов напад на Министарство војске, јер је из Финске увезло сукно за војничке униформе, док су произвођачи текстила у ужичком и крушевачком крају били без посла.

Тоша је био изнад страха од власти.

Док говори, господин Лука у гомили која нетремице слуша, види широм отворене очи Селесковићевих сарадника инжењера Стевана Миросављевића и инжењера Жике Димитријевића. По њима зна да је погодио. Да казује нешто што одговара лику и делу Тодора Селесковића.

Кад је завршио, Лука Ивковић је осећао да је пропустио да каже нешто веома важно. Да је Тоша доносио из Карлсруеа књиге. Не само о индустрији. Донео је и прву немачку професионалну књигу о градоградитељству „Раст градова у односу на технологију, економију и грађевинску регулацију“ и поклатио је Луки. Дело Рајнхарда Баумајстера из 1878. године било је од непроцењиве користи при изради Плана регулације за варош Крагујевац.

Није о томе желео да говори на сахрани. Чинило му се да је прече у делу инжењера Тодора Селесковића истакнути фабрику у односу на варош. Пројектовање Велике фабрике је био Тошин посао, а планирање вароши – Лукин. Радили су паралелно, без сукоба и сујета. У Крагујевцу задњих деценија деветнаестог века било је места за обојицу.

10. ЖЕЛЕЗНИЧКА СТАНИЦА

Први гвоздени пут у Краљевини Србији саграђен је долином Мораве. Шест деценија после прве парне железнице у Енглеској. Можда би прошла још која деценија да се питање пруге између Аустрије и Турске није интернационализовало. Немачки продор на исток наметао је и ту потребу.

„Међу саобраћајном средствима стоје железничке пруге на првом

месту. На Берлинском конгресу наложене су Србији, у интересу њеног и светског саобраћаја, замашне дужности, које је она, из поштовања према високим силама, потписницама Берлинског уговора савесно и потпуно испунила...” – рекао је Краљ у беседи којом је отворио седницу Народне скупштине.

Симболично је у Београду градњу почео лично Краљ Милан. Сребрним будаком.

Лука Ивковић је послат на свечани почетак радова. Није могао ни да сања да ће се железницом бавити целог живота. Тада је само прибављао прве опште податке.

После моравске пруге, која је имала међународни значај, убрзо је изграђена 1884–1887. године железница Лапово–Крагујевац.

Док су о првој вођене у Скупштини дуге и жучне расправе, пруга за Крагујевац је усвојена без отпора. После повезивања Београда и Ниша свима је било јасно да се мора повезати и трећа престоница. Скоро да није било потребно образлагање о војним и привредним разлозима.

Јован Ристић се чинио невешт. Као да му није баш стало. Гарашанин је подржао нову лепеничку пругу. Министар финансија Ђорђе Павловић и министар грађевине Јован Гудовић су „примили к знању“.

Краљ Милан је са задовољством потписао закон о изградњи лепеничке пруге. У јуну 1884. у Српским новинама је обнародовано:

„Овлашћује се влада краљевска да од Лапова до Крагујевца долином Лепенице построји железницу са нормалном ширином колосека која ће се на удесном месту везати са првом државном железницом.

МИЛАН с. р.“

Председник крагујевачке општине господин Миливојевић је блистао од задовољства. Инжењер Лука га је упознао са променама што их железница доноси. Крагујевац постаје потврђен центар Шумадије и Западне Србије. Постаје чеона станица за превоз роба у Краљево, Чачак, Горњи Милановац, Ужице и њихове округе. Прихвата транспорт из долине Ибра и Санџака. Постаје град саобраћајно отворен за путовања ка Европи и Блиском истоку. Улази у изграђену европску мрежу дугу преко педесет хиљада километара. Трговини и производима Шумадије отвара знатно умножење обрта што повећава благостање народа.

Инжењер Лука Ивковић је написао извештај о предстојећој изградњи повереној домаћем предузећу Марка О. Марковића. „Ова је железничка пруга лака за грађење без великих мостова и земљаних радова и зато је јефтино издата. Излицирана је цена 54 000 динара по километру што је два пута јефтиније од понуде предузећа које је градило пругу Београд–Ниш.“

Павле Шафарик, управник Војнотехничког завода је био војнички кратак.

„Од сада, па док постоји, крагујевачка војна индустрија ће се ослањати на железницу.“ Инжењер Тодор Селесковић му је јасно приказао предности доласка пруге у Велику фабрику коју подижу. Крајња тачка железнице је у кругу ВТЗ-а. Чеона теретна станица и депо за возила су под контролом војне индустрије.

За цивилни саобраћај подигнута је у Крагујевцу 1886. године железничка станица. Њено место је определио општински инжењер Лука Ивковић, а усвојио Општински одбор вароши крагујевачке. Станица Крагујевац је саграђена на десној обали Лепенице. На пољани између Ђукиног чаира и Лекине баре. Између старог пута за Јагодину преко Црног врха и пута за Лапово.

Лука Ивковић је простор око будуће железничке станице геодетски снимео и испланирао регулацију за оба путна правца. У складу са тек донетом Допуном закона о местима, написао је: „Копија једног дела регулационог плана за варош Крагујевац“.

То није била копија, јер регулационог плана вароши још није било. Али Лука га је тако почео.

Са источног краја вароши.

Од железнице.

11. ЖЕЛЕЗНИЧКА ПРУГА ЈЕ ПРОМЕНИЛА ПРЕДЕО

Лука Ивковић је у разговорима са пројектантима железнице желео да схвати трасу којом Крагујевац излази на најважнију државну пругу Београд–Ниш.

Пруге се трасирају следећи речне долине. Лепеничка пруга је пошла од Лапова, насеља у коме се Лепеница уливала у Мораву. Стратешке тачке још од Римљана. То је „удесно место“ за уливање лепеничке железнице у моравску. Лапово постаје важан железнички чвор. Мења свој привредни основ и свој изглед. У њему се граде чак три станице за потребе управљања саобраћајем. Главна „Лапово варош“, Теретна и Лапово-чвор. Одатле пруга тече десном обалом Лепенице.

Прва наредна станица је у Баточини. Потом железница пролази поред Јерениног брда на коме се налазио Градац, средњовековни град. Центар жупе лепеничке.

Код Бадњевца се пруга провлачи кроз теснац између Џебеља и Шупљаје. Џеб-ел на турском значи брдо. Железница се држи подножја брда. А где мора, плавном равницом кроз Милатовац и Ресник, ту тражи вештачки насип.

У Јовановцу гвоздени пут прелази на десну обалу Лепенице. Железница доноси и нову грађевинску конструкцију. Гради се прва гвоздена

ћуприја у Крагујевцу и околини.

Испод Кошутњака пруга прелази речицу Бресницу. Улази у главну станицу Крагујевац.

Станична зграда је међу најлепшим варошким грађевинама. Права капија града. Према прузи је репрезентативан путнички перон ограђен кованим гвожђем. У северном крилу је кафана – ресторација. У јужном крилу је стан шефа станице. Он мора непрекидно да бди над станицом. Та важна личност је именована указом још док се пруга градила.

Бак крагујевачке гимназије Тома Чорбић дошколовао се у иностранству да преузме одговорну дужност.

Уз путнички перон саграђене су и рампе за претовар роба. И магацин иза њих. Леп водоторањ за напајање локомотива парњача подигнут је много пре првог градског водовода. Железница је сопственим водоснабдевањем ишла испред вароши.

На путу ка Великој фабрици пруга је одсецала југоисточна крагујевачка насеља.

Пешачки прелаз у улици Вишњићевој је подигнут да бар пешаци безбедно пролазе. Пруга је у усеку што олакшава подизање челичне пасареле. Јарак дуж усека скупља површинске воде са огранака Метиног брда. Одводи их до иза железничке станице где настаје Лекина бара.

Испод Пиваре железница улази у ВТЗ. У кругу фабрике формиране су истоварне рампе. Приступа им се из фабрике и из касарне. Пруга се завршава у депоу.

Лука Ивковић је сматрао да не треба тако запечатити даљи ток железнице. Фабрика не сме да спречи везе Крагујевца са Краљевом, Ибарском долином, Косовом... Ка Македонији и Солуну. Ка Црној Гори и Јадрану. Треба сачувати трасу јужно од Војнотехничког завода. Лука је јужну обилазницу учртао у план вароши.

Пресечена је грубо из разних разлога. Несувислих.

Кад је Ивковић већ био ван дужности окружног инжењера, државна стратегија је довела до трасирања пруге ка Краљеву 1912. године. Пред балканске ратове траса је исхитрено повучена кроз сам Милошев венац, и таква је реализована у време кад је Лука био пред пензијом.

Иако је био на високим дужностима у Дирекцији државних железница, није могао да исправи погрешан потез варошке и фабричке управе... Та туга му је трајно остала.

12. ПУТ ЈЕ ЖИВОТ

Крвоток варошког организма је саобраћај, схватио је Лука Ивковић радећи послове око железнице. Путеви су дошли на ред при изради плана регулације.

Крагујевац је сачувао своју средњовековну путну шему.

Долински путни правци су утабани уз Лепеницу и низ Гружу.

Планинске трасе настале су по обронцима Рудника, Гледићких планина и Црног врха.

Сви су се спајали код Камене ћуприје. Око тог склопа је растао Крагујевац. Лука се држао њега.

Камена ћуприја је била жижа. Ка њој су водили сви стари крагујевачки путеви. Касније су постајали сокаци, па улице. Лука је то испоштовао. Није могао да мења оно што је угажено столећима и уграђивано деценијама.

Још за владе кнеза Михаила почели су шездесетих година у Србији да се праве добре саобраћајнице. Уместо „крченика“ грађени су „художествени путеви... патосани и шљунком насути три фата у ширину“.

Од крагујевачких путева најраније је урађена веза за Цариградски друм. Путном везом Крагујевац–Лапово која је од Камене ћуприје текла десном обалом Лепенице. Лука Ивковић је веровао да је то прастара траса на којој је настао Крагујевац. Потпуно је испоштовао њен ток кроз варош. Само је на Марвеној пијаци учртао правоугаону раскрсницу. Одатле па до границе грађевинског рејона, пут за Лапово је имао карактер улице. Названа је – Улица Краљице Наталије.

Пут Београд–Топола–Крагујевац–Краљево–Рашка је кичма Србије. Његовом уређењу Краљевина Србија је дала пуну пажњу. Деоницу од Крагујевца до Рашке је градила крагујевачка компанија Марка О. Марковића. Сведочанство је натпис на мермерној плочи на чесми испод Маглича. У крагујевачку варош пут из Тополе улази „на врх вароши“. Планом регулације постаје улица Карађорђева. Од Крста скреће улицом Љубичином и прелази преко Милошевог венца, а потом води преко Палилуле према југозападу.

Инжењер Лука Ивковић мисли да је то најважнији пут за Крагујевац. Пут који Шумадију, Ибар и Стару Србију упућује у њихов природни центар.

Пут Крагујевац – Г. Милановац улази у варош са северозапада. Повезује Горњу Гружу и Рудник са градом. Преко Шумарица је, користећи благ терен, трасиран дугим правим линијама. Од уласка у грађевински рејон пут се претвара у Таковску улицу. У центру мења име у Кнез Михајлову улицу – од Саборне цркве до Крста. Затим носи име Краља Милана све до Камене ћуприје. Координате правца Таковске Лука Ивковић је усвојио при пројектовању већине нових улица. Не због симболике Обреновића, већ следећи логику терена.

Пут Крагујевац–Крушевац води преко Левча. У грађевински рејон улази код Пиваре. Одатле постаје улица до Камене ћуприје. Ту се укршта са путем што преко Црног врха води ка Јагодини. Крај тога је у малој кућици рођен Јован Ристић, велики државник.

Пут Крагујевац–Страгари се од београдског пута одваја на брду изнад

Чумића. Прича се да је то највиша тачка на путу све до Цариграда. Лука се чуди да је међународни пут непотребно вођен преко брда Светиње. Није ваљда само да би страгарске барутане биле мало ближе.

Цртајући „План регулације за варош Крагујевац“ инжењер Лука Ивковић је мрежу варошких улица гледао као капиларе разгранате из артерија путева који воде у Крагујевац. Путеве је видео као услов живота вароши. Ако Крагујевац мора да буде центар централне и западне Србије, саобраћајнице треба да га повезују са тим пределима. Отварати их и градити.

У Крагујевцу је раскрсница јадранских и солунских путева Србије.

Пут је живот, цитирао је инжењер старе Римљане. VIA VITA.

13. ЧИЈА ЈЕ ЗЕМЉА

После успелог Другог устанка, споразум са Марашли Али пашом је омогућио Књазу Милошу да се у миру посвети организацији државе. Постепено истискује Турке из варошких насеља. Почетком лета 1815. турска власт је престала да постоји у унутрашњости београдског пашалука. (Историја српског народа; књ.V-1).

Закуп спахијских имања ствара нове просторне односе у ослобођеном делу Србије.

Спахијска имања су откупљена још 1816. Мудри Књаз није дозволио стварање српских спахилука. Земљом је привлачио ново становништво у опустелу Србију. Сваки досељеник је могао да заузме имање „колико може да загради и обради“. Тако у селима, а шта у вароши – питао се Лука.

Шта је било са спахијском земљом у вароши Крагујевац после Другог устанка? Да ли је са правом на вароши (осим утврђених градова) решено и власништво над земљиштем?

Назив Алајбегов поток указује на спахију некадашњег власника имања. Чије је било после Турака?

Топоним Бозман показује имање Бознан паше. Кучук Алија је једно време био муселим/заповедник Крагујевца.

Шта значе у имовинском погледу топоними Денино брдо, Метино брдо, Господарево брдо? Вероватно – имена крупних власника.

А шта: Поље испод Станова, Дивље поље, Сушичко поље? Сигурно да је то земљиште остало неиздељено.

Неке површине на Вашаришту и у Шумарицама су општинско власништво. Биле су база за оснивање Тркалишта „Михајловац“, Великог парка, Стрелишта, Игрелишта, Ловачког клуба.

Чије је било земљиште у Палилули на коме је Лука Ивковић испланирао проширење насеља? Помињу се важни корисници. Плац Томе Вучића. Кућа Петра Туцаковића.

Јасни су статуси као: Марковићева баштована (између Лепенице

и леве обале Бреснице), Туцаковића маса (између пута за Лапово и виле Раденковић код железничке станице; касније „државни јабучар-расадник“); као и маса Павловића (уз извор Бубањ, од Сушичког потока до Лепенице и до старе Циганмале). План регулације је досезао до њих, а сачувао их од уситњавања.

На Спасовској скупштини 1834. године Књаз је покренуо питања премера и класирања земљишта. Тиме је покренута и геодетска делатност у Србији. Прво катастарско премеравање у унутрашњости Србије започето је 1890. А обустављено 1894. године.

Деветнаести век је време великих промена у простору Крагујевца. Једна од њих је мењање власништва над земљиштем. У раној фази је свуда око вароши постојало поље које је било у јавном власништву. Одвајало Крагујевац од најближих сеоских атара. Потом је део тих површина прелазио у власништво градског становништва ради изградње, а део је остајао у власништву војске за вежбалишта, логоре, стрелишта, нове касарне, војну болницу и војничко гробље.

14. ЕЛИТНЕ ПАРЦЕЛЕ

УТРИНА је заједнички пашњак насеља. ПОЉЕ – велика неизграђена површина. МАСА – комплекс земљишта истог власника. ПАРЦЕЛА је део земљишта. ПЛАЦ је место/парцела планирана за градњу. „План регулације за варош Крагујевац“ је свим тим деловима и делићима варошког атара одређивао улогу и давао одређени значај. Било је добро наћи се у грађевинском рејону. Свакако и у новим зонама предвиђеним за изградњу, чак и ако улица још није изграђена.

А најцењенији плацеви су били у средишту вароши. У Главној улици и некадашњој Чаршији. Од Крста до Нове цркве. На њима су могле да се граде куће у непрекинутом низу. Користиле су целе фронтове парцела. У приземљу су имале локале/радње, а на спрату становање. Доносиле су профит својим власницима. Основно правило грађанског друштва.

То су биле елитне парцеле. Припадале су старим и угледним породицама.

У Главној улици је кућа са иницијалима Д. Р. и датумом 1902. Заузима цео фронт узане парцеле. Позади – прилаз из сокака. Пешачки узан пасаж и дућан су у приземљу. Становање на спрату. Барокни натпрозорници су најлепши у Крагујевцу. Можда је припадала Радовићу, власнику парног млина. Каниц помиње да му инжењер Јоковић подиже кућу у варошком центру. Или Раденковићу, акционару Компаније Марковић и власнику кафане „Вила“ у улици Компанијској код железничке станице? Али он се звао Милан.

Плац Војводе Бојовића био је на месту данашњег споменика Штафети.

Испред зграде „Узор“. Некад је на њему била аптека „Перишић“.

Маса Молеровића је била прекопута. Смањена је 1911. просецањем улице. Тада је изграђена репрезентативна трговина „Јаковљевић“. У стилу сецесије. Са два Атласа испод балкона.

Куће трговца Милана Николића саграђене су источно од Главне улице. Најлепша је „Просвета“. Са елегантним кубетом.

Маса Павловића била је уз легендарну „Талпару“. Између Главне и Дечанске улице. Ту је у међуратном периоду подигнута вредна вишеспратница.

Неколико најлепших крагујевачких кућа подигнуте су на раскрсници у градском центру. На парцелама угледника. Бојовића. Молеровића. Јаковљевића. Павловића. Николића. Дале су печат господства Крагујевцу.

Други ранг плацева био је у власништву грађана који су своје делатности обављали одвојено од становања.

Инжењер Лука Ивковић није знао како су на месту Муселимовог конака настали плацеви Здравковића и Велимира Савића. И неке Пећанке.

Како је опстао општински плац отприлике између негдашњих бина Конака и Џамије? Иако су Цигани насељени дуж њега, у низу од Адема до Слаје.

Исти К. Здравковић има плац и на десној обали Лепенице – први до Камене ћуприје. Мало даље на истој страни је забележен плац Илије Чолак-Антића, уз Марвену пијаву, одмах прекопута обора.

Да ли су то потомци челника из устанака? Ресавског кнеза Здравковића и јунака Чолак-Анте? Чија земља није била, чија неће бити.

Све ће то План регулације да доведе под линију. Може план да не зависи од коленовића. Да су сви власници равноправни варошани. Грађани.

15. НОВА ЦРКВА

Црква Успења Пресвете Богородице у Крагујевцу грађена је годинама. Почета је 1869. кад Лука Ивковић још није био завршио основну школу. Он је почео да ради оне године кад је недовршена црква освећена. Кад је Лука већ неколико година радио као општински инжењер завршена је нова Саборна црква. У те четири године била му је једна од дужности да прати грађење новог крагујевачког храма.

Пројектант је Андреја Андрејевић. Издавањем угледне крагујевачке породице. Крупно име Крагујевца. Шесторазредну гимназију је завршио у родном граду. Остаје записано да је 1852. године завршио четврти разред заједно са каснијим прворазредним политичким фигурама Аћимом Чумићем и Миланом Пироћанцем.

Студирао је технику у Петрограду у временима кад је српска интелигенција образовање углавном стицала на западу. Од 1867. инж.

Андреја Андрејевић је у Србији. Радио је као начелник у Министарству грађевина у Београду.

Црква Успења Пресвете Богородице у Крагујевцу подигнута је по његовом плану. Камен темељац је поставио малолетни будући српски владалац Милан Обреновић.

Нова црква је израсла у доминанту Крагујевца. Стилски је међаш у српској црквеној архитектури. Овим делом је означен повратак српских црквених грађевина византијским традицијама.

Пројектант Андреја Андрејевић је преко руског образовања, вратио српске средњовековне градитељске традиције. У родном Крагујевцу.

Крајем деветнаестог века угасила се стара угледна породица Андрејевић. Светозар је 1900. г. оставио тестамент. Архитект Андреја је раније умро без наследника. Његове књиге брат Светозар оставља Великој школи у Београду, а од имања – шуме у Илиној води и две куће, на Марвеној пијаци и у улици Паштрмчевој – оснива фонд браће Андрејевић. За помоћ незбринутој деци.

У Илиној води, крагујевачком излетишту нису биле само шуме. Још у доба Турака и кнеза Милоша било је ту омиљено ловиште и ваздушна бања, а касније – на површини од тридесет хектара налази се задужбина браће Андрејевић. Чесму су подигли Светозар и Андреја Андрејевић 1897. године. Пројекат чесме и парка урадио је Андреја. Како је он живео у Београду, замолио је Луку Ивковића да надгледа радове. Млађи колега је то са поштовањем радио. Тако се десило да пројекте Андреје Андрејевића у Крагујевцу он кроз градњу прати.

Преморен тешкоћама и неспоразумима око грађења Нове цркве, инжењер Лука Ивковић је понекад говорио да Крагујевац неће следећи храм градити бар још сто година.

Погодио је невероватно тачно. Прошао је пун век док није подигнута наредна крагујевачка црква. Капела на гробљу Бозман изграђена је тек 1985. године.

Тачно сто година после завршетка храма Успења Пресвете Богородице.

16. ВЕЛИКА ГИМНАЗИЈА

У петој години своје инжењерске праксе господин Лука је добио врло озбиљан задатак. Да надзирава грађење Велике гимназије. Почела је градња највеће и најзначајније зграде у крагујевачкој вароши.

Свака кућа у крагујевачком округу дала је по златник за нову Гимназију. Држава је додала недостајуће, па су скупљене значајне паре.

Општина је дала плац. Одмах уз изгорели Шарени конак. Практично у Књажевом дворском кругу.

Још пре више од двадесет година снимљен је „Плац код дуда“ ради

изградње Гимназије. Срећом, није било средстава. Инжењер Лука Ивковић је схватио да тамо нема ни довољно места. И по димензијама нова школска зграда мора да одговара угледу прве гимназије у Србији.

Поставио је нову локацију фронтом окренуту Паштрмчевој улици и са погледом ка Новој цркви. Према дворском кругу се везује школским двориштем и ботаничком баштом, а одваја се пројектованом улицом.

Изградња Гимназије је поверена компанији Марка О. Марковића. Незаобилазној тих година. Лука мисли – највећој грађевинској фирми у историји Крагујевца. Градила и железничку пругу од Лапова до Војнотехничког завода као и пут Краљево–Рашка. Лука Ивковић се са поштовањем односи према Компанији. Веома уважава господина Марка. Помаже му и у другим градитељским подухватима. Понекад мисли да се Компанија пребрзо развија. Да неће дугорочно тако моћи. Али господин Лука то не говори. Никад не саветује богатије од себе.

Пројекат је урадио млади архитекта министарства грађевине.

Владимир Николић је тек стигао у Београд са студија у Бечу. Радио неколико пројеката. Крагујевачка гимназија је била круна његовог рада у Краљевини Србији. Отворила му је врата да ради за Патријаршију и гради центар у Сремским Карловцима. Пројектује и новосадску гимназију. Да има бирое у Карловцима и Бечу...

Кад је пројекат био урађен, начелник у министарству грађевине г. Андреја Андрејевић је желео да га погледа један круг људи. Није то било неповерење према талентованом почетнику. Но, више очију није на одмет. Не гради се у Србији често таква школска зграда. Осим тога, Андреја као руски ђак није желео да му се пребаци нека некоректност према бечком архитектонском стилу. Осећао је обавезу да пројекат прихвате крагујевачки стручњаци па да га тек онда одобри за реализацију.

Испало је ванредно. Тодор Селесковић је сасвим подржао нацрт. Рекао да таква Велика гимназија може да стоји усред Беча. Марко О. Марковић је задовољно прихватио све захтеве архитекте не мењајући погођену цену. Желео је да се његова компанија поноси изведеном зградом. Лука Ивковић је похвалио пројекат и помогао да се зграда веже за терен.

Начелник је после ових оцена био спреман да пројекат предложи министру и да га образложи пред Краљем.

О градњи крагујевачке гимназије је доста записано. Заслужено, јер је направљена, по тада општој оцени, најлепша школска зграда у Србији. Знају се заслуге директора школе. Зна се цена извођења и начин обезбеђивања буџета. Зна се која компанија је градила. Али, име пројектанта није забележено.

Кад је Владимир Николић отишао на друге послове, Лука Ивковић је бринуо о свим детаљима грађења Гимназије. Имао је пуно симпатија за амбициозног пројектанта. Радо расправљао са њим приликом кратких и све

ређих Николићевих долазака из Београда.

Николић је првом поверио Луки да одлази из Србије. Да га је позвао патријарх Бранковић да изгради центар у Карловцима.

Кад је Владимир отишао „у преко“ да тамо живи потпуно је истиснут из помена.

Постепено се уобичајило „да је пројектант непознат“. Архитект Владимир Николић није добио одговарајуће место међу архитектурама Крагујевца и Србије. Није га помињао ни Феликс Каниц у својим записима.

Луки Ивковићу се то није допадало.

У својим маштањима замишљао је да ће из те зграде Велике гимназије да никне универзитет у Крагујевцу. Једном је сањао да ће се то догодити деведесет година касније. У сну је за тренутак видео и архитекту који ће радити план грађења универзитета. Није могао ни да сања да ће тада бити заборављени и архитекта Владимир Николић и инжењер Лука Ивковић.

Био је сигуран да ће палата Велике гимназије да стоји трајно утиснута у лик вароши. Лепша него карловачка и новосадска.

Постоји и друга историја пројектовања Велике гимназије. Професор Богдан Несторовић је написао:

„Изгледа, ипак да су многе школе... биле препуштене пројектовању окружних инжењера, који нису много водили рачуна о функционалности основе, али су каткад имали претензије да фасаде буду богате... Било је међутим доста случајева да је Министарство грађевине одбијало послате планове, враћало их са примедбама на поправку или их само поправљало. Тако се за гимназију у Лесковцу шаље пројекат техничког одељења из Ниша које Министарство одбија и враћа на поправку. Одбија и поправљен пројекат и тек одобрава план и предрачун који је у Министарству урадио архитекта Владимир Николић који је пројектовао многе школе, али нам већина није позната... У Крагујевцу је у окружном начелству 1880. израђен пројекат који Министарство са примедбама враћа после годину дана. Поправљан је и одобрен 1882, а још ни 1883. године није враћен из Министарства начелству ради извођења. Због ових одуговлачења, изградња је завршена тек 1887. године...“

А почела је 1885. Као да је долазак Владимира Николића у Министарство 1884. године означио дефинитивно окончање пројектовања. Изгледа да је инжењер Лука Ивковић у окружном начелству био укључен и у израду пројекта који је враћан на дораду претходних година. Лука је радио од 1880. г. сигурно није имао потребно образовање и искуство за крупан пројекат Велике гимназије. Његов вршњак Владимир је донео бечко образовање. Моделе професора Ханзена. Искуства изградње палата на Рингу. Поновила се процедура лесковачког пројекта.

Важно је да је настала палата – Велика гимназија у Крагујевцу.

17. ЧЕСМА У ДИВОСТИНУ

Смрт краља Милана је изазвала искрену жалост међу крагујевачким ловцима. Треба достојно обележити сећање на највећег господина међу Србима после деспота Стефана, смислили су крагујевачки ловци. Он је развијао организовано ловство у Србији у почетку преко стрелачких дружина, а потом кроз ловачка удружења. У Крагујевцу је био чест гост у лововима. Почасни члан и покровитељ Крагујевачког ловачког клуба.

Лука Ивковић верује да је детињство у Крагујевцу трајно везало Краља за овај град. Васпитање Милана Обреновића је Кнез Михаило преузео од недостојне мајке. Довео га у Крагујевац... Било је то пар важних година у животу будућег краља. Првог српског краља после Косова како су наглашавали његови следбеници. Уосталом, и кнез Михаило је рођени Крагујевчанин, подсећа инжењер. И сам Коџа Милош је изабрао за прву престоницу ово место. Обреновићи су знали где је средоточје Србије.

Наручили су ловци бронзани барелеф са Милановим ликом. Урадио га је Симеон Росандић, велики српски вајар и професор у Гимназији.

Избор места спомен-обележја је био кључан. Лука Ивковић је предложио: извор Светиња у Дивостину. Краљ ловаца мора да буде обележен изван и изнад вароши. Дивостин је село у изузетно лепом шумадијском пределу. Последњи огранци планине Рудник спуштају се благом косом ка долини Лепенице. Терен је присојан, нагнут ка истоку. Привлачио је одувек људе да ту граде своја насеља.

Извор Светиња даје млаз воде који никада не пресушује. Зато је центар села настао у његовој близини. Сигурно је и манастир саграђен из истог разлога – непосредно изнад извора, мисли инжењер Лука Ивковић.

На средњовековним манастирским рушевинама молили су се стари и болесни. Остављали белеге на извору. Назив Светиња односио се на живу воду за коју се веровало да је лековита. По ослобођењу Србије од турске владавине сазидаана је црква. Ниже црквене порте извор је каптиран и привремено уређен.

Лука Ивковић, инжењер окружни, изградио је нову чесму. Дао јој је богате камене форме. Није се одвајао од градилишта док посао није завршен. Признање од Краља Александра додељено му је пригодом отварања споменика. Најдраже од свега што је добио за скоро педесет година инжењерског рада.

Бронзани лик краља Милана постављен на камену чесму био је први споменик на отвореном простору у Крагујевцу. Уметност Росандића и инжењерство Ивковића спојене су у вредно обележје. Заслуга је Крагујевачког ловачког клуба да је изнео такав подухват. Стицајем историјских околности, Краљ Милан није добио слична обележја у другим варошима. „Хвала Богу, урадили смо нешто врло ваљано у последњи час“ – каже у себи Лука.

18. ПИВАРА

На огранцима Метиног брда између малих река Бреснице и Ждраћице нема живе воде. Има само један извор. Тамо где се брдо стрмо спушта у лепеничку долину истиче млаз из недара земље. Тече око пола километра као мали безимени поток до улива у реку. Никад не пресушује.

Протиче узводно од Селишта. Свакако да је та стара српска махала била ослоњена на снабдевање водом са овог извора.

Можда је одатле доношена вода и у старе касарне на десној обали Ждраћице. Док нису ископани бунари са ђермом.

Мали поточић је био граница између насеља Селиште и војног земљишта. Касније – између Среске болнице и Артиљеријског завода. Дуж њега је био пут од заводског моста до уласка железнице у заводски круг. У ствари, следио је водоток од извора до ушћа.

Извор је велико и ретко богатство у безводном Крагујевцу. Послужио је и као мотив за привређивање. Крајем шездесетих година крај њега је настала производња пива. Прва у овом делу Србије. Тополивница је била велики мамац. Њени радници су имали солидне и сталне плате. Брзо су навикли да уместо чашице ракије попију по криглу пива. То није промакло пословним људима. И Вајферт и Бајлони једно време су боравили на десној обали Лепенице. Ипак су своје пиваре подизали у Београду.

Али, нашао се предузетник који је основао пивару у Крагујевцу. Тражио је место близу Тополивнице. Други услов је била квалитетна вода.

Такву локацију је нашао испод Метиног брда. Извор живе воде. Пут за Крушевац преко Левча. Пар стотина метара од Тополивнице.

Саградио је фабрику пива. У брдо поред ње је укопао складиште за лед. Довео воду са извора на коме је направио каптажу и озидао чесму.

Пивара је радила од 1868. до 1890. године. Била маркантна позиција у Крагујевцу. Инжењер Лука Ивковић је до ње одобрио грађевински рејон. Каниц је учртао пивару у своју прегледну карту. Железничка пруга је прошла тик испод фабрике пива.

На измени регулације угла улица Косовске и Ненадовићеве пише: Стајковићева пивара. Означена је и „маса Вула Паштрмца“ као и парцеле Живадина Димитријевића и Јована Варјачића.

После двадесетак година рада пивара се одселила у Јагодину. Извор воде није пружао могућности за већи развој производње. Фабричка зграда је остала као магацин. Посебним колосеком су од станице допремане бачве пива из Јагодине.

Ледара у бункеру је почела да служи за хлађење напитака у кафанама. Изнад фабрике и чесме, у хладу липа саграђена је летња башта. Са ње се пружао поглед на варош. Чувени угоститељ Шане замолио је председника општине да Лука Ивковић уреди тај лепи природни простор.

На заравни је формирана елегантна кафанска башта. Ограђена кованим гвожђем на зиданим стубовима. До ње се са улице стизало лепим бетонским степеништем. У башти је саграђен подијум за музичаре и друге артисте. Кафански пулт је обезбеђивао пиво, а и печење са ражња. Угледни Крагујевчани су током лета радо седели код Шанета у башти названој „Пивара“. Помало са висине гледали на варош у долини.

Руси, гости Гимназије су вођени на Пиварско брдо да би сагледали Крагујевац.

Инжењер Лука Ивковић је тврдио да ово брдо не трпи засецања. После прве зиме земљиште је почело да клизи и лагано притиска зидове око баште. Временом је потпуно затрпано све што је било саграђено.

Нестала је фабрика пива. Нестала лепа башта.

Чак и чесму су затрпали неки неуки градитељи.

Остало је само име места.

Цео квартал Крагујевца на Метином брду је назван Пивара.

19. ЦИГАНСКЕ МАХАЛЕ

Господар Јевремов конак у чаршији, подигнут је на месту иза кога се простирала циганска махала из турског вакта. Наречењем Књаза Цигани су 1837. године пресељени на брежуљак код Камене ћуприје. Уз џамију и муслиманско гробље. Лукави Књаз није рушио центар турске паланке. Само је у то језгро уселио Цигане. Подвукао да Србима тамо није место.

Снимајући геодетску подлогу за своје ране регулационе радове инжењер Лука Ивковић је махалу затекао крај Камене ћуприје. Потом је уписао 1891. у План регулације вароши.

На Каницовом плану из 1897. ту пише „Цигањска мала“. Пише и да „Према недавно усвојеном регулационом плану, Циганска махала треба да нестане...“ Тада је пописано да у Крагујевцу има 369 муслиманских Цигана.

Притисак се повећао са доласком железнице.

Џамија је остала без хоће после Другог устанка. Турци се иселише скоро потпуно из Крагујевца. Цигани постепено из ислама прелазили у православну веру. Нестаде муслиманско гробље. Од материјала из рушевина џамије настаде кафана.

Угрози се стари начин живота у мали.

Регулација улица је подвукла вредност те локације. Улаз у Крагујевац из праваца Лапова, Јагодине и Крушевца је текао преко Камене ћуприје па поред махале. Колоне пролазника су се гурале уз њу. Марвена пијаца на другој обали привлачила је масе људи. Зато неки трговци пожелеше да откупљују кућице на рубу махале. Да подижу своје дућане. До саме ћуприје била је Пећанка. Мало изнад су Здравковић и Велимир Савић. Источно се низ реку пружала имовина Илије Павловића. Све је снимио инжењер Ж.

Димитријевић 1892. Уцртао је мале трошне кућице. Посебно је означио радњу Османа ковача и Адема. Написао „Циганска мала“.

Велика поплава је после пар година порушила Камену ћуприју. Збрисала сиротињско насеље крај негдашње џамије. Изградња гвоздене ћуприје потпуно је променила улаз у варош.

„Куме Лука, не може твоја регулација међу нас“, причао му је стари Пискаравле док је уз уво инжењеру приносио ћемане. Иза њега је свирао басаџија Светомир. Окачио шешир на бас. Климањем главе одобрава речи примаша. „Ће се селимо, кô некад Срби из Баната. Ни они нису хтели под ленију.“

Изнад Шумарица је одраније постојало циганско село. Трмчиште. Нико из крагујевачке мале се не одсели тамо.

Цигани населише нову махалу изван грађевинског рејона, северно од пута за Краљево. Заузеше део Становљанског поља. Привукла их је нова фабрика пекмеза власника Лицикаса. Почеше поново да граде своје домове. Сиротињске кућице нису имале ограђена дворишта. Подигнуте су без означених парцела. У сасвим неправилном поретку. Само је у средишту формиран око записа заједнички простор за окупљања. Инжењер Лука Ивковић није ни покушавао да у новој циганској мали спроводи регулацију. Временом се променио власник фабрике, а име Лицика је остало везано само за махалу.

Друга, знатно мања група Цигана се населила северно од града. Опет изван грађевинског рејона. Дуж београдског друма, од Сушичког потока до Дивљег поља. Привлачила их је близина Бојацића млина и питка вода из Сушичког бунара. Имали су своја дворишта. Ограђена.

Општински одбор донесе одлуку да откупи земљиште негдашње Махале. Иако је инжењер Жика Димитријевић на терену уписао „општински плац“.

20. СРЕСКИ СУД

Када је требало одредити локацију за Окружно начелство, инжењер Лука Ивковић је предложио да нова грађевина буде подигнута на месту старе зграде Среског суда. Постојећа зграда Окружног начелства била је у Главној ули, прекопута Нове цркве. Плац је био мали за нове потребе. Та кућа је сачувана да се у њу усели Срез гужански. На Милошевом венцу није било слободног земљишта.

А северно од Чаршије око Среског суда налазио се празан општински плац површине око хектар и по.

Откуд толико неизграђено земљиште у самом језгру вароши, питао се Лука.

У архиви пронађоше чиновници решење којим Кнез Михаило решава

жалбу Османа ковача из Циганске махале крај Камене ћуприје. Осман је тврдио да се у доба Турака махала налазила иза чаршије, на крајњем северу ондашње вароши. Две деценије после досељења престонице у Крагујевац, Књаз Милош позове Цигане 1837. године и нареди им да се селе. Даје им брежуљак поред џамије и муслиманског гробља. Њему треба постојеће махалско земљиште. Угарак у постојеће кућице – одлучио је Књаз. Намерава да ту подигне „кућу за народ“.

Кнез Михаило провери наводе из жалбе и донесе Височје решење да се Циганима призна право над земљиштем код Камене ћуприје што им је дао Коџа Милош. Бивша територија махале остаде у општинском власништву. У средини тог великог плаца подигнута је скромна бондручара у којој је крајем деветнаестог века био Срески суд.

„Планом регулације за варош Крагујевац“ плац је сачуван као целина. Само је добио правилнији облик. Као да је створен за палату, сањарио је Лука имајући на уму радове професора Ханзена на бечком Рингу. Крагујевац нема утврђења да их замени булеварима као у Бечу и Паризу. Варош крагујевачка располаже са негдашњом Циганском махалом коју је раселио Књаз. Простор је довољно велик за једну праву палату и сквер испред ње, меркао је Лука Ивковић.

Једва је дочекао државну намеру да у Крагујевцу буде саграђена зграда Окружног начелства. Био је веома задовољан што је пројекат поверен професору Велике школе Николи Несторовићу. Велики је архитект и прави господин. Лука је био сигуран да ће варош Крагујевац добити парче бечке Рингштрасе.

Богу хвала, говорио је инжењер Ивковић. Ето шта се променило на том парчету вароши за две људске генерације. Од сиротињске махале, преко балканске среске капетаније, стиже се до европске палате.

Лука није био сигуран да Коџа Милош није баш то предвидео кад је рекао „кућа за народ“. Да ли је толико добацивао чудесни сељак рођен на присојној страни планине Рудник? – питао се окружни инжењер.

Помало са страхом.

21. ПАЛАТА ОКРУЖНОГ НАЧЕЛСТВА

Некако у време промене династија почела је у Крагујевцу градња палате која је својим господским одликама надмашила чак и зграду Велике гимназије. Две деценије је најлепша школска кућа у Србији доминирала сликом Крагујевца. Почетком двадесетог века као да је постојала жеља да се архитектуром слави ново столеће.

Већ од хиљаду деветстоте, окружни инжењер Лука Ивковић је имао задатак да одреди место за нову зграду Окружног начелства.

Из првих скица београдског архитекте Николе Несторовића видело

се да је реч о правој палати. Неоренесанс је био стил донет из Берлина. Мајстор је студирао у Шарлотенбургу.

Главна фасада дуга седамдесет пет метара и два крила дужине по четрдесетак метара. На Милошевом венцу није било места за такву грађевину. У главној чаршији – још мање. Окружни инжењер предлаже нешто ново. Окружно начелство смешта изван постојећег центра вароши. Постављена североисточно од главне чаршије зграда Начелства отвара нов смер развоја варошког центра. Изван Милошевог венца. Испада да је крај династије Обреновића изазвао промену најважније тачке у Крагујевцу. Као да је локацијом палате Лука Ивковић означио нов репер према коме ће се оријентисати сви планови у новом веку.

Улазак у двадесети век варош Крагујевац обележава ПАЛАТОМ.

Зграда Окружног начелства биће најрепрезентативнија грађевина овог града цео следећи век – тврдио је пројектант. Иако припада стиловима деветнаестог столећа, представља квалитет који задуго не може бити надмашен.

У годинама изградње Окружног начелства Лука Ивковић није више био на дужности окружног инжењера. Само је, пролазећи поред градилишта, пратио како се остварује замисао великог Несторовића. Уживао је кад је сазидана сокла од црвеног камена из Борча. Већ тада се видело да је зграда на правом месту. Седећи прекопута, под орахом у дворишту куће гвожђарског трговца Милана Николића, инжењер Лука је гледао како расте приземље и велики хол у њему. Скидао је капу пред савршенством унутрашњости палате. Хол је био маестралан са разгранатим степеништем и мермерним балустрадама што су водиле поглед посетилаца кроз три етаже ка високом и богатом плафону. Дивео се луксузној столарији главне сале. Пластици стубова и пиластера. Гипсаним профилима на зидовима. Композицију овог хола архитект Несторовић ће варирати на још неколико зграда широм Србије. Довести до врхунца зидајући Технички факултет у Београду. Лука то није могао знати гледајући крагујевачку палату.

Био је задовољан што ће улазно степениште имати приступ са богатог сквера. Шездесет метара неизграђеног простора испред зграде остављено је Планом регулације. Лепота главне фасаде са централном куполом мора да се сагледава са дугог прилаза. Лука Ивковић је сањао да ускоро на том потезу буде неки вредан споменик.

Палата, сквер и споменик – биће то сјајан ансамбл. Један од оних што мењају варош и лагано је претварају у европски град. Лука је то јасно видео још кад је први пут почео да тражи место за нову палату. Вредном пројекту Николе Несторовића нашао је одговарајући оквир.

Мајстор архитекта је суверено компоновао елементе зграде. А Лука Ивковић је такву зграду поставио као дугорочну велику вредност града. Био је баш задовољан таквом својом наизглед скромном улогом и оствареним

резултатом.

Није могао да претпостави да ће управо из Окружног начелства бити изгубљено његово животно дело *План регулације за варош Крагујевац*. Поготово није могао ни сањати да ће после много година источно крило Начелства дати правац новом градском језгру названом Продор.

22. ШЕСТ ТОПОЛА И ДУЊА

Просто се наметало да се варош проширује дуж пута за Краљево. Стара варош је била заокружена. Пивара је на оној страни, на десној обали Лепенице. Низводно од вароши су подводни терени. Зато је инжењер Лука Ивковић предвидео ширење према југозападу.

Нове стамбене зоне биле су у наставку Милошевог венца. Пратиле су изблиза изградњу Велике фабрике. Инжењер је желео да оствари повезаност Војнотехничког завода и градских насеља. У пракси спроводио принципе које су неку годину раније немачки теоретичари уобличавали.

На неизграђеним падинама Палилуле пружале су се повољне могућности за смештај нових градских блокова. И изнад Лепенице и испод Становљанског поља Лука је почео да учртава нову мрежу улица. Грађевински рејон на тој страни проширио је до старог пута који се одвајао од Краљевачког друма и текао поред Палилулског потока до улива у Лепеницу. Ту је пут прелазио реку и водио према Господаревом брду. Да ли је назив брда повезан са Господарем Вучићем, размишљао је Лука. Да ли улица настала регулацијом пута може да носи име Томе Вучића? Названа је Благовештењска. У сваком случају, њу је поставио као границу одобреног грађевинског рејона. Нико на седници општинског одбора није ставио примедбу на ту одлуку. Штавише одлучено је да се дуж те улице засаде тополе као уочљив репер краја вароши. Засађено је шест топола.

Одобреним рејоном код ШЕСТ ТОПОЛА је изван зоне грађења остала једна мала парцела на другој страни пута за Краљево. Прекопута. Плац „палилулског кмета“ Јована Томовића. Важан човек у Крагујевцу. Један од челника обреновићеваца. Заменик начелника полиције. Кад је чуо да се ради План регулације, дошао је код окружног инжењера Луке да види шта је са његовом парцелом. Сазнао да је изван грађевинског рејона. Да нема градње на том плацу. Оде кућа – оде. Зар и дуња под којом седи? Оде и дуња. Јова отиде тужан. Погнуте главе. Без речи протеста или неког захтева за променом плана.

Засађено је шест топола – нема места за дуњу.

Лука остаде помало забринут. Зар свака линија коју повуче може да толико утиче на живот људи? Да и утицајни Крагујевчани прихватају моћ Плана регулације. Беспоговорно....

23. ГОСПОДСКИ ПРЕСТИЖ

Крајем деветнаестог века у грађанској Србији је било званично ословљавање са „господине“. Понекад се додавало и презиме. Био је такав протокол. Сасвим ретко и изузетно се реч господин употребљавала за некога коме се не обраћа директно. Трећем лицу. Онда је то био знак посебног уважавања.

О инжењеру Луки Ивковићу се увек говорило на тај начин. Господин Лука. Господин Ивковић. Господин инжењер.

То је почело спонтано само неколико година пошто је почео да ради у Крагујевцу. Без његовог утицаја и труда. Он не зна зашто. Изненадио се кад је чуо да тако говоре његови пријатељи ловци. Али исто су га карактерисали и у добровољном ватрогасном друштву. И међу стрелцима.

Највећи господин у Крагујевцу, говориле су јавно крагујевачке госпође после литургије. Лука се помало чудило.

Није то заслуживао елеганцијом одевања и држања. Чак обрнуто. Био је доста скроман. Кад год је могао, ишао је без шешира и кравате. Није био ни неки лепотан. Многи млади Крагујевчани су били лепши. Није био на најистакнутијим положајима у вароши. По рангу су далеко испред били председник одбора, начелник округа, управник Војнотехничког завода... Ни изблиза није могао да се мери по богатству са Марком О. Марковићем, Бојацићима, Радовићима... и са следећим десетинама трговаца и банкара. Професори Гимназије су били цењени и поштовани.

А господски престиж инжењера Луке Ивковића је настајао и растао годинама.

Радио је регулацију вароши, помало чудан и дотле непознат посао. Чуло се да су велики градитељи Беча, Париза и Барселоне носили племићке титуле. Наши студенти су из Беча доносили идеје професора Теофила Ханзена, Данца, који је постао аустријски барон. Барон Осман је био на челу промена у Паризу. Серда је смислио план ширења Барселоне. По њему је добио назив леп трг – Placa Cerda. Знало се да тако нешто не приличи сиротој Србији и малом Крагујевцу. Но, део те славе великих носилаца генералног планирања давао је неку ауру и скромном цивилном инжењеру Луки Ивковићу.

Илдефонс Серда написао је теоријски рад „General Theory of Urbanism“, пионирско дело у тој струци. Теофил Ханзен је пројектовао најсјајније зграде у бечком Рингу. Барон Осман је потрошио фантастичан буџет Париза Наполеона Трећег. О свему томе Лука није размишљао као о узорима.

Он је само познавао Крагујевац. Ослушкивао шуме те вароши. И хук времена. Трудио се да схвати куда тежи њен развој. Покушавао да створи простор првом српском индустријском центру што је настајао изградњом Велике фабрике. Пред очима окружног инжењера Ивковића,

Тодор Селесковић је Војнотехнички завод градио по европским обрасцима. Настајала је највећа војна индустрија на Балкану.

Лука је разумео да и варош мора да постане град. Радио је на постављању просторног костура града Крагујевца. Озбиљност тог посла се одразила на његову личност. Несвесно је постао господин.

Опседнут градом, био је у миру са собом, са окружењем и са Богом.

24. САМО ГРАЂЕЊЕ ДОНОСИ ДОБРО

У доба Луке Ивковића у Крагујевцу није био црквени центар високог значаја. Патријарх пећки Бранковић је столовао у Карловцима. Изван Краљевине Србије. Од времена Велике сеобе, већ два века се чекао повратак у Пећ. Митрополит београдски Михаило је руководио црквом у Србији. Водио проруску политику. Сукобљавао се са краљем Миланом због краљевског развода и са краљем Александром због краљевске женидбе.

У Крагујевцу није било високих црквених чинова. А у престоничка времена ту је било седиште Митрополије. Црква Светог духа била је дворски храм и митрополитска катедра. Са преласком двора у Београд, отишла је и Митрополија.

Прота Барјактаревић је био цењена крагујевачка личност средином века. Његова кућа је одмах уз конак кнеза Дене у Паштрмчевом сокаку. Код проте је неколико година становао Светозар Марковић.

Лука Ивковић није упознао Светозара који је преминуо рано. Левичарску науку је сусретао узгред кроз рад Марковићевих следбеника. Социјалдемократи су Луки деловали као нека туђа религијска секта. Безначајна у Србији. Из њеног крила су настали радикали. Радикали су били јака политичка странка још од оснивања 1892. Инжењер Ивковић зна да су основани управо у крагујевачком излетишту Илиној води. Чудно му је да господа у капутима и са шеширима говоре да се боре за права сељака. Познавао је инжењера Николу Пашића, вођу радикала. Чудио се да Баја води политику уместо да гради по Србији. Није му јасно да се такав господин сукобљава са Краљем, да диже буне и бежи из земље спасавајући живу главу. Да лежи по робијашницама.

Годинама касније Лука Ивковић је гледао успешну политичку каријеру Николе Пашића. Ни тада није помислио да је боље бити премијер него инжењер. Схватао је да неко мора и то да ради. Да гради државу. Али Лукино вјерју је био инжењерски рад. Само изградња доноси добро народу, био је убеђен заувек. Није веровао у политичке програме левичара. марксиста, бакуњиноваца и других. Бог, отаџбина, породица – цитирао је библијске Јевреје окружни инжењер крагујевачки.

У време Луке Ивковића већина Крагујевчана је носила шешире. Па и вођа радикала.

25. ИСПИТ ПРЕД КЊАЗОМ

Док је радио на „Плану регулације за варош Крагујевац“ инжењер Лука Ивковић се питао ко је пре њега радио сличне послове. У општинској документацији нису сачувани радови Атанасија Николића. Налазио је само неколико геодетских снимака за мале делове вароши. Неки „Плац код дуда“ где су хтели да граде Гимназију, „Марвени плац“ где је подигнута Нова црква. Само парчићи, претходни окружни инжењери нису доспели до обухватања целе вароши – мисли Лука. Он први има за задатак регулацију Крагујевца. Биће први инжењер који ће урадити регулациони план крагујевачке вароши у целини.

Велики посао. Велика одговорност. Велика част.

Дошло је време да окружни инжењер сагледава будуће грађење Крагујевца. Средишта Србије. Оно што је радио Књаз Милош за прву престоницу, Лука Ивковић треба да уради за индустријски центар државе.

Разлике су огромне у свему.

Књаз је заснивао прву српску варош око новог државног центра после успелог Другог устанка. Лука проширује формирану варош око нове Велике фабрике.

Књаз гради по својој апсолутној вољи, без могућности да га неко спречава. Лука нема никакву личну моћ. Мора да се уклапа у законске одредбе и да поштује грађанске својине.

Књаз је неписмени српски сељак, а Лука је грађевински инжењер.

Књаз лично издаје упутства за грађење и сабљом обележава линије на земљи. Лука ради по одобреном плану и геодетским поступцима преноси линије са плана на терен.

Разлике су многобројне и наизглед апсолутне. Заједничка је само жеља да се унапреди Крагујевац. Књаз жели да заснује прву ослобођену српску варош. Престоницу аутономне Србије. Символ издвајања из Отоманског царства. Лука има задатак да оријенталну варош, после Берлинског конгреса, усмери да прераста у европски индустријски град.

Највећа разлика је у томе што је Коџа Милош свој наум спровео. Утемељио је српски нови Крагујевац и дао му смерове развоја у простору. Потом је отишао у историју.

Лука Ивковић тек стоји пред папиром који треба да постане план. Свестан је да нико за Крагујевац не може да учини колико је урадио Књаз. Свим својим инжењерским знањем клања се градитељској логици и проицљивости Милоша Обреновића. Налази да је суштина била у просторној организацији која је дала дугорочне перспективе развоју вароши. Да је покретачка сила развоја – избор места престонице, а да су изграђене зграде биле тада најбоље у Србији, иако балкански скромне.

Лука то види као путоказ. Други стручњаци ће пројектовати

појединачне грађевине, а улога окружног инжењера је да се стара о целини вароши и њеном месту у држави. Поставља себи за циљ да прочитава на терену развојне правце које је оставио Књаз. Да их схвати, да их не прекида. Да их унапређује у новим условима, према својим најбољим знањима и могућностима.

Лука Ивковић није био револуционар, ни занесењак. Није ни као многи стручњаци маштао да ствара нове уметничке форме насупрот претходницима и противећи се природи. Схватао је да је регулација вароши процес који је делић бескрајног настављања грађења у времену. Био је врло задовољан што има могућност да настави дело мудрог градоградитеља кнеза Милоша Обреновића.

У сну се Лука често налазио пред Књазом. Као ђак на матури одговарао је за потезе које је у плану повлачио. Милошина је само ћутао. Остављао је да инжењер мучи своју муку и носи своје одговорности.

Понекад је Књаз у сну изводио Ивковића у црквену порту. Пред Скупштину на ливади под липама. Нека народу одговара.

Према таквим испитима пред прецима, Луки су сва излагања пред општинским одборима и у министарствима била лук и вода.

26. МИЛОШЕВСКИ НАЧИН

Велики Милошина није преселио Циганску махалу тридесетих година само због потребе да „изгради кућу за народ“, сигуран је инжењер Лука Ивковић. Имао је тај бар неколико циљева који постају временом видљиви.

Турско наслеђе крај Камене ћуприје поништавао је Књаз мирним путем. Као задње преостале муслимане прикупио је Цигане уз празне остатке центра паланке. Гробље и богомољу. Књазу није могло да се пребаци да их је он рушио. Џамија се сама урушавала још наредна пола века. Темељи су јој уништени тек у Краљевини Србији, за владе краља Милана. Тада је „Планом регулације за варош Крагујевац“ предвиђено и ново пресељење Циганске махале. Књажев план за уништење паланке реализовао се пола века, примећује Лука.

Пресељењем Цигана из старе махале кнез Милош је ослободио у самом центру вароши драгоцен простор за јавне намене. Није могао да имитира бечки Ринг који је подигнут знатно касније. Али Луки је јасно да је Књаз имао на уму аустријске градове. Њихове обрасце регулације је већ пар година примењивао врло упрошћено при оснивању нових градова. Пореча. Лешнице. Пожеге. Рашке... Његови кметови и „полковници“ су обележавали правоугаоне мреже улица. Као у Војводини. Као Франц Јанке у Београду. Крагујевац још није тако уређиван, али Књаз је припремао...

Отворио је за ширење вароши најповољније терене југоисточно

од улице Паштрмчеве. Изградњом неколико конака у том сокаку још 1818. године ударени су темељи највећем будућем крагујевачком кварту – Старој вароши. Одатле је ширење вароши према северозападу несметано и брзо кренуло. На падини према југоистоку то се није догодило. Српска градња се држала на одстојању од махале на периферији турске паланке. После пресељења махале српска варош је проширена према Чаршији. Богати Крагујевчани су ту заузимали плацеве и касније градили лепе куће. Бојацићи. Стефановићи. Фијале...

Шта је све утемељио Коџа Милош једним смишљеним потезом, дивео се Лука. Прави дугорочан градитељски план. Ненацртан, ненаписан, а успешан.

Учио се цивилни инжењер Лука Ивковић да је план смишљање.

Знао је да за спровођење својих планова нема ону Књажеву неограничену моћ. У полуаутономној Кнежевини Милош је био власник живота и имовине свих. Времена су се променила. У Краљевини Србији се радило по законима. Регулациони план да би био спровођен је морао да буде смишљен у складу са грађанским правима.

Са изградњом Тополивнице, Крагујевац се нашао на почетку индустријализације Србије. Подизањем Велике фабрике Војнотехничког завода настаје време индустријске револуције Крагујевца. Лука Ивковић је деловао у том времену. Пратио настанак грађанског сталежа. Радио план вароши у условима кодифицирања грађанских правних односа.

„План регулације за варош Крагујевац“ је скица будућности таквог грађанског Крагујевца. Варош записана по Луки.

27. ГЕОДЕТСКЕ ПОДЛОГЕ НА КОЈИМА ЈЕ РАДИО ЛУКА

Планирање регулације вароши по инжењерским методама тражи постојање одговарајућих геодетских подлога. Неопходно је имати ситуацију постојећег стања да би се уцртале намере о будућој планираној структури. У Србији су геодетске подлоге биле тек у зачетку већим делом деветнаестог века. Рађене су фрагментарно за потребе изградње појединих објеката. Ослањале су се на локалне репере.

Наравно, и у Крагујевцу се тако радило. Средином столећа, при истраживању места за подизање Тополивнице, Швајцарац пуковник Карл Орели је указивао на недостатак плана целе вароши. Шездесетих година инжењер Стефан Здравковић снима „Плац код дуда“ – ситуацију већег дела Милошевог венца. И сам Лука Ивковић 1886. регулацију улица што воде ка будућој железничкој станици ради на геодетској подлози коју је сам снимио у размери 1:1 000.

Стање се поправило кад је приступљено изради Генералштабне

карте Краљевине Србије. Материјал за ову карту сниман је у размери 1:50 000 од 1881. до 1891. године. За државне потребе 1892. године је издата Генералштабна карта размере 1:75 000.

Инжењеру Луки Ивковићу је било јасно да је државна карта основ за планирање регулације Крагујевца. Приказује и урбану структуру Крагујевца и однос вароши са околином. Он успева да већ 1884. године Грађевинско одељење општине крагујевачке добије ситуацију Крагујевца на топографској карти. Драгоцену подлогу, али у размери сувише ситној за израду Плана регулације.

1892. инжењер Ж. Димитријевић ради Копију са Плана регулације вар. Крагујевац лист Р и Ђ Места званог Марвена пијаца 1:1.000

1897. Каниц црта или копира план града у размери 1:20 000

1900. В. Милошевић Измена регулације Бранкове улице 1:500

„ПЛАН ГРАДА КРАГУЈЕВЦА снимљен са плана Миливојевића – 1909. год РАЗМ –1:5 000“. А. Миливојевић је био председник крагујевачке општине када је 1891. године донет план. Шта значи „снимљен“? Скинут? Вероватно да није директно прекопиран. Можда је оригинал увеличан преко мреже координата у растеру 300 са 400 метара. Припремљен за рад на стратешком програмском документу крагујевачке општине „За унапређење Крагујевца“. Инжењер Душан Нинковић је већ водио Грађевинско одељење од 1907. године. Лука Ивковић је радио на другим дужностима. А, оригинални План је био доступан. Са њега се могло „снимати“, али сигурно се није могао мењати. Очигледно је у питању тачан приказ Лукиног „Плана регулације вароши Крагујевац“.

План регулације за варош Крагујевац се после Првог светског рата интерпретира у разним размерама као важећи план све до 1936/37. када је усвојен нов Генерални регулациони план за град Крагујевац.

1920. године Васа Николић је урадио План града Крагујевца Р=1:2 500 Сумњиве прецизности. Личи на скицу направљену на основу Плана регулације вароши. Као да није располагао Планом.

1925 ПЛАН ВАРОШИ КРАГУЈЕВЦА носи датум 28. јула 1925. Размера је 1:5 000. Потписан је иницијалима БЈП.

ПЛАН ГРАДА КРАГУЈЕВЦА у размери 1:5 000 у Грађевинском Одељењу Суда Општ. Гр. Крагујевца 1931. године „саставио“ је В. Шабловски, а „Заступа Шефа Грађевинског Одељења“ арх. Рад. В. Милосављевић. План је исцртан преко растера 200 са 200 метара.

ПРЕГЛЕДНИ ПЛАН ЦЕЛОКУПНОГ РЕГУЛАЦИОНОГ ПЛАНА ВАРОШИ КРАГУЈЕВЦА уведен у инвентар 1932. г. урађен је у размери 1:10 000 преко растер мреже 500 са 500 метара.

ПРЕГЛЕДНИ ПЛАН ГРАДА КРАГУЈЕВЦА у размери 1:10 000 уведен у инвентар 1935. г. израдио је Драг. Филиповић, а видео инжењер Леонид Залого. Тада је било довољно инжењера да га припреме са оригинала.

План је у растеру 500 са 500 метара.

Може ли се закључити да је План регулације за варош рађен у размери 1:20 000, а на бази војног топографског снимања. Феликс Каниц је копирао Лукин План регулације. Треба му веровати да је аутентичан. Није имао могућности да га умањује. За детаље регулације снимане су подлоге 1:1.000. Да је постојала геодетска подлога 1:1 000 за цео грађевински рејон био би нађен бар неки остатак.

28. КРСТ, ПОЧЕТНА ТАЧКА

Лука зна да је дрвени крст постојао на истом месту. Не зна да ли је Крст подигнут да означава спајање старог и новог Крагујевца. Или је гранични камен што их раздваја?

Неки казују да је Крст направљен одмах по стицању аутономије, као знак да је напуштена стара турска касаба и да одатле почиње нова српска варош. Инжењер Лука Ивковић не верује да би Књаз то разграничио.

Неки мисле да је крст постао при изградњи Тополивнице. Тада су страни мајстори и „инџилири“ донели тај католички обичај подизања крста на најважнијој раскрсници у насељу. Па у Крагујевцу је у Лукино време живело више од три стотине католика.

Лука Ивковић не зна да ли је крст можда постављен за друге владе Милоша Обреновића 1859/1860. године по угледу на угарске земље у којима је Књаз боравио у изгнанству.

Сигурно да је био ту 1860. године што је забележио Феликс Каниц при првом доласку у Крагујевац. Три деценије касније инжењер Лука Ивковић координате „Плана регулације за варош Крагујевац“ везује за Крст.

На прегледном плану Крагујевца, који је „Снимљен са плана Миљивојевића“ 1909. год види се подела на листове. Размера је 1:5 000. Крст је наглашен као кључна тачка система који је урадио Лука Ивковић. Његови листови су били димензија: 300 метара у смеру север-југ, а 400 метара у смеру запад-исток.

Књаз је заснивање престонице почео изградњом цркве Светог духа. Инжењер Лука Ивковић је План регулације везао за Крст као средиште вароши.

29. ВАРОШ НА ЧЕТИРИ КРАЈА

У време израде „Плана регулације за варош Крагујевац“ варошки атар су чинила четири насељена краја.

Највећи део се звао Стара варош. Изнад Алајбеговог потока је Ердоглијска мала. Дуж Краљевачког друма пружала се Палилула. На десној обали Лепенице било је Селиште.

Крут старих војних касарни и Војнотехничког завода заузимао је велике површине јужно од центра вароши на Милошевом венцу.

На основу постојећег стања инжењер Лука Ивковић је градио нови план регулације.

У Старој вароши је углавном потврдио регулације већ постојећих улица. Пројектовао је пар нових саобраћајница ради искоришћења унутрашњости створених блокова. Зачудо никад нису реализоване. Отпор власника плацева био је несавладив. Неколико улица је уцртао да би завршио створену мрежу. (Данашње улице Луја Пастера и Михаила Ивеше/Француска.) Најзначајније потезе повукао је инжењер планирајући да Стару варош повеже са железничком станицом: две јаке трансверзале са новим мостовима на Лепеници. Прва је планирана као наставак улице Ђуре Јакшића, а друга од варошког гробља до улице Компанијске/Шумадијске. За живота Луке Ивковића није било снаге да се трансверзале саграде. После промене династија, промењена општинска власт је сматрала да треба напустити и претходне пројекте. Неупитна планска идеја о трансверзалама реализована је после седам деценија по измењеној траси (Ул. Града Сирена) и са једним новим мостом.

Лука је у сновима виђао неке будуће варошке челнике који напуштају добре планове претходника. Сања неку Јужну обилазницу коју запушавају заједно са железничком пругом. У сну Лука виче да се мора отворати и повезивати. Никако затварати.

Отварајте варош према југу, запиње из свег гласа инжењер. Нико га не чује.

Селиште се простирало на ниским подводним теренима десне обале. Међутим, положај између Чаршије, Велике фабрике и железничке пруге сигурно је водио у даље насељавање овог кварта. Лука Ивковић се посветио уређењу простора од Камене ћуприје до железничке станице. Условио регулацију речног корита Лепенице. Планом је предвидео и умерено ширење јужно од пруге према падинама Метиног брда. Две улице и три блока кућа.

Највеће проширење вароши Планом регулације је предвиђено у зони Палилуле. У престоничка времена кнежев двор је развијен између Алајбеговог и Малог ердоглијског потока. У новим условима је планом подељен у неколико целина. Конак је постао Официрски дом. Велика гимназија је подигнута уз њега. На суседном пашњаку се градила нова касарна. Кроз средину је Лука Ивковић пројектовао улицу Соколску/Кнеза Милоша од Мале ваге до Гимназије. Она је све више добијала на значају током даљег живота града. Постајала део саобраћајне кичме Крагујевца. Пратила је координате Старе вароши. Показивала намеру планера да цела Палилула буде у том новом блоковском растеру. Али Лука није то радио механички. Реалистично је сачувао и оне постојеће улице које се нису

уклапале у нову шему. Краљевачки пут. Улицу Краљевића Марка. Улицу Стевана Книћанина.

Нова Палилула се према југозападу завршавала улицом Благовештењском/Томе Вучића, а према северозападу улицом Војводе Мицка/Андре Маринковића.

Близина Велике фабрике привлачила је нове досељенике да граде уз Краљевачки друм. Уз пут којим су дошли у Крагујевац.

Лука понекад у сну преживљава неку будућу велику сеобу. У Крагујевац стижу масе људи са југа. Са Косова, Санџака, из Црне Горе. Тражи их Велика фабрика.

„Обезбедимо им плацеве, голу испарцелисану ледину да свијају домове!“ – виче у сну Лука општинском одбору. Преплавиће План регулације и варош Крагујевац,

Одборници немо ћуте.

30. ВОЈНИ ПУТЕВИ, ЗЕМЉИШТЕ И КАСАРНЕ

Књаз је прво намерио да изгради „велике касарне и шпитаље за војнике... у Крагујевцу“. Први објекат „на два ката“ од чатме и блата завршен је већ 1832. г. Бина-емин је био Новица Јовановић. Ускоро је подигнут и други. Од печене цигле. Димензија 24x13хвати. Са 66 просторија, међу којима је и Ковачница – „Воена радионица“.

Касарне су изграђене на Сењаку, при ушћу Ждраљице у Лепеницу. На парцели површине око један и по хектар. Добро ограђеној плотом. (Б. Богдановић) Ту су вршене прве репарације и склапања стрељачког оружја. Милош Сарановац, дотадашњи буљукбаша кнежеве свите, постављен је 1835. за комесара радионице. Војна радионица у кругу велике касарне је почетак развоја војне привреде на десној обали Лепенице. Скромна. Склоњена и заштићена. У типичном маниру Књаза да крене опрезно на велике државне подухвате. Чекајући прави тренутак.

У кругу крај Ждраљице подигнута је 1840. године касарна „Књаза Александра“. Хитно, због повећања гарнизона за 800 војника. По попису 1896. године већ је било у крагујевачком гарнизону 95 официра, 127 подофицира и 950 војника.

Два војна објекта подигнута у последњој деценији 19. века спадају у најквалитетније градитељско наслеђе Крагујевца.

Нова касарна 19. пука подигнута је на испаши северно од Двора.

Подофицирска школа је саграђена у касарнском кругу на десној обали Ждраљице.

Дворском ћупријом се прелазила Лепеница. Повезиван је круг Конака са црквеном портom. Одатле је полазио пут према југу. Између пута и реке Ждраљице биле су касарне.

Источно од пута, иза цркве Светог духа, па све до железничког колосека грађен је Арсенал. Преко Тополивнице прерастао у Војнотехнички завод. Источну границу Велике фабрике у време Тоше Селесковића чинио је други пут. Полазио је од друге ћуприје начињене низводно од Милошевог венца, па водио поред Среске болнице до Пиваре. Укључив и државну ливаду са складиштем сировог материјала.

Посебан пут је водио од фабрике до круга Пиротехнике издвојеног неколико стотина метара ка југу.

„Пут за логор“ је прави војни пут. Утабан и формиран војничким корацима. Започиње на граници одобреног грађевинског реојна у Ердоглији. Води између „Ердоглијске мале“ и „Поља испод Станова“ око пола километра према северозападу, до раскрснице код кућа фамилије Зекавица. Ту се рачва у облик слова „Ипсилон“. Северни крак тече преко Ердоглијског потока и у Шумарицама излази на Милановачки друм код Сарачевића имања. Јужни крак носи ознаку „Пут за логор“. Води преко Становљанског поља, па наставља до Војничког гробља у Шумарицама.

Логор је најчешће постављан на месту где ће у двадесетом веку настати хиподром. Ту је почела Тополска буна. На место логора указује и грудобран војног стрелишта на коме су 1918. стрељани побуњени Словаци. Такозвано Чешко гробље. Та локација логора била је у тежишту великог комплекса војно-државног земљишта које се пружало од Војне болнице до Шумарица, па преко Становљанског поља до Багремара. Грудобран је постојао и поред самог земљишта на коме је касније саграђена Радничка колонија, према Багремару.

Отвара се могућност да се идентификују сви војно-државни потеси који су били изван „одобреног грађевинског рејона“ из „Плана регулације за варош Крагујевац“. Они су дугорочно били резерва за раст Крагујевца.

Делови војно-државног земљишта су прешли у приватно власништво. Кад су разграничени?

На Каницовом плану јасно је раздвојена испарцелисана Арнаут мала од државног Вашаришта. Ердоглијска мала је уписана између Војне болнице и „Поља испод Станова“, између Ердоглијског потока и „Пута за логор“.

Кад је у Шумарицама од приватних поседа раздвојено општинско земљиште које је 1931 . при формирању Народног парка било површине 55 хектара?

Када је на северу вароши формирано насеље Сушица одвојено од јавне територије Сушичког поља, каснијег Аеродрома и Тенкодрома? Коридор кроз који су вршене пробе артиљеријских оруђа спречавао је коришћење великих површина. Немогућност парцелисања широке зоне од Дениног брда ка Дивљем пољу произлазила је из војне потребе. Из Илине воде су испробавана артиљеријска оруђа, а Мета је била на Денином брду поред Винограда. Зона летова граната одредила је границе будућег Сушичког

поља. Део поља је тридесетих година двадесетог века искоришћен за аеродром, предвиђен Генералним регулационим планом 1931/36.

Зна се да је део Дениног брда Књаз изделио крагујевачким становницима уз наредбу да саде винову лозу. Настали су Виногради.

Између Београдског пута и реке Лепенице, на Дивљем пољу изгледа да је све земљиште било приватно. А како је обезбеђено преко 80 хектара при оснивању Пољопривредне школе после Великог рата?

Поред пута за Лапово, у Илиној води је постојао комплекс војног земљишта за испаливање топова према мети на Денином брду. Ту је у старом мајдану и стрелиште за пешадијско наоружање. Чији је био Кошутњак? Парк од седам хектара је био власништво породице Андрејевић. А тридесет хектара шуме. А остало?

На истоку од вароши, на Метином брду постојало је велико неизграђено и необрађено поље између старог пута за Јагодину преко Црног врха и пута за Крушевац преко Сабанте. На том простору су у двадесетом веку плански настала насеља Нова колонија и Бресница. Један велики део је дуго био војни логор „Метино брдо“.

Уз Грошничку реку, на југозападној страни града налази се војно земљиште. Негдашњи Сењак.

Војно-државног земљишта је много у вароши Крагујевац.

31. СТАРА ВАРОШ

Лука Ивковић је знао шта се у Крагујевцу зове Стара варош. Назив је уписао у „План регулације за варош Крагујевац“ у тежиште простора између кафане „Палигорић“ и улице Паштрмчеве. „Alte Stadt“ пише на швапској копији 1897. године.

Лука је склон да настанак Старе вароши повеже са изградњом неколико важних конака у улици Паштрмчевој/Црквеној. Још 1818, исте године кад је засновао центар престонице изнад ушћа ердоглијског потока, Књаз је наредио да се граде и куће угледних нових Крагујевчана. На присојној благој падини. Око пола километра северозападно од Камене ћуприје. На неколико стотина метара од дворског комплекса. Подигнути су конаци кнеза Дене, Паштрмца и других. Почело је формирање српске вароши изван турске паланке крај џамије.

Коџа Милош је планирао отворен Крагујевац који се шири и расте, тврдио је инжењер Лука Ивковић.

Он сматра да свакако постоји јасна веза између планирања Франца Јанкеа после 1835. године у Београду и формирања Старе вароши у Крагујевцу. Геодетски приказ Крагујевца рађен за потребе ђенералштабне карте средином осамдесетих година показује структуру урбаног ткива веома сличну новом Београду на Врачару насталом по плану Атанасија Николића.

Праве улице и правилни блокови указују на сличан „инцилирски“ поступак. Регулација тог дела вароши Крагујевца је ослоњена на правце Главне улице и улице Паштрмчеве/Црквене.

Лука је на трагу и стручњаку који је то засновао у Крагујевцу.

Познато је да је Атанасије Николић, ректор Лицеја у Крагујевцу од 1839. до 1841. године, покренуо „школу рисовања“ и давао предлог за увођење предмета „земљоделије и архитектура“. Са ђацима вршио мерења на терену ради савлађивања практичне геометрије. Близу је реалности претпоставка да је управо он поставио инжењерске основе регулације Старе Вароши у Крагујевцу. Оних година кад је Франц Јанке припремао пројекте зграда и мање планове у Београду.

Први школовани инжењер у Крагујевцу је пратио шта ради први инжењер доведен у Србију. Још при преласку у кнежевину Атанасије је урадио планове новог београдског Врачара. Са високих уставобранитељских положаја утицао је наравно, и на планирање ширења Крагујевца.

Највећи део блокова је био реализован пре 1891. године. Нови део града назван је већ Стара варош, када га инжењер Лука Ивковић укључује у „План регулације вароши Крагујевац“. Није му ни пало на ум да их мења. Само је допуњавао.

Улице су постављене по најповољнијем терену. Довољно су широке. Секу се правилно формирајући стамбене блокове. Парцелација је комотна. Обезбеђује дворишта са пуно зеленила. Куће у њима су оријентисане према сунцу.

Београдски друм пролази својом вековном трасом. На њему се граде најбоље куће и дућани. У средишту је кафана „Палигорић“. Остале саобраћајнице су у новим координатама које их упућују на Таковску/Главну улицу и на Црквену улицу. Лука Ивковић исти систем проширује на нова подручја према североистоку где планира две трансверзале које повезују Стару варош са железничком станицом на десној обали Лепенице. Сличне блокове планира и на просторима Ердоглије и Палилуле.

Стара варош је била основ регулације целе вароши. Лука наставља планске обрасце са терена. Постављене пола века раније по средњоевропским узорима Атанасија Николића.

32. КРАЉИЦА НАТАЛИЈА

Лука Ивковић гаји високо поштовање према краљици Наталији. Иако је био веома одан Краљу, није одобравао стална неслагања у краљевском Дому. Инжењер није давао за право ниједној страни. Само је сматрао да прва породица Србије мора да буде за пример. Краља је волео, а био крајње пажљив према Краљици. Искрено је био убеђен да она то заслужује у сваком погледу.

Краљица Наталија је била омиљена у народу. Њен углед је посебно порастао због бриге о рањеницима из рата са Бугарима 1885. Наравно, Лука је био на много већем одстојању од Њеног величанства него од краља Милана. Са Краљем је био доста често и непосредно. У лову. На Стрелишту. На Тркалишту. Наталију је углавном сретао на званичним пријемима и гледао на свечаностима. Ипак је о њој формирао мишљење као племенитој и озбиљној особи. Достојној титули коју носи.

Зато је био веома задовољан што је својим радом омогућио да јој варош укаже вредну пажњу. Прва регулација коју је урадио односила се на две улице од Камене ћуприје према железничкој станици. На том улазу у варош Општински одбор је одлучио да део пута за Лапово почев од Камене ћуприје па до Компанијске улице добије име Наталијина улица. Назив Станична улица у том тренутку је померен на улицу ка Пивари.

Изгледало је да важна улица трајно добија назив по Краљици.

Неким варошанима се све то није допадало. После неколико година доказивања да Станична улица треба да буде ближе железничкој станици, успели су да промене називе. Име краљице Наталије је добила улица планирана преко Испаше/Касарне 19. пука. Планирано је да раздваја Гимназију од Књажевог конака. Изгледало је да Краљица добија важну улицу у самом центру вароши. Међутим, прави узрок је био развод краљевског пара. Краљици Наталији је, уместо улаза у варош, додељена саобраћајница коју је тек требало изградити. Која је постојала само у „Плану регулације за варош Крагујевац“.

Инжењер Лука Ивковић се осмехивао. Знао је да та улица задуго неће бити отворена. Војска је ту градила две нове касарне. Ко зна кад ће да се стекну услови да настане улица краљице Наталије.

Чак ни Лука Ивковић није могао да претпостави да се то неће догодити ни током целог наредног двадесетог века. И дуже.

Поново је размишљао о односу краљице Наталије Обреновић према Крагујевцу почетком 1923. године. Тада је већ био на служби у Скопљу. А Наталија Обреновић је још 1902. прешла у католичанство. Живела у Француској. После Мајског преврата постала је наследник све имовине Обреновића. Лука је сазнао да је екс-краљица поклонила држави ливаду са воденицом на речици Ждраљици. Поклон је био ради проширења и велике реконструкције Војнотехничког завода.

Наталија је волела и ценила Крагујевац сада са сигурношћу зна инжењер Ивковић. Варош јој још није узвратила трајним именом реалне улице.

Сад он зна и да неће никада. Хвала Богу да је Јосиф Панчић новооткривени планински цвет назвао Наталија рамонда.

33. КОМПАНИЈСКА УЛИЦА

Неколико крагујевачких трговаца се удружило и основало фирму Марковић и комп.

Преузели су велике испоруке за државу користећи преимућства великог акционарског предузећа, најпознатијег у Србији. Компанија је изградила пругу Лапово–Крагујевац, а у Грошници саградила парни млин. У граду је подизала зграде за изнајмљивање. Луксузне и украшене.

Извела је и радове на згради Велике гимназије.

Знала је та фирма да искористи повећану вредност простора. Док је градила железницу, заузела је земљиште око железничке станице са обе стране нове приступне улице која је и добила назив Компанијска. Веровали су да је железничка станица кључна за развој вароши. Окренули су се ка том простору. Улагали у њега.

У Компанијској улици су становали и сами акционари Марко Марковић, Милан Раденковић, Мита Здравковић и Ђока Васиљевић. Направили су нове куће окружене баштама. У Железничкој улици Компанија је изградила неколико лепих кућа за изнајмљивање.

Сквер железничке станице Компанија је оставила као улаз у Крагујевац. Репрезентативних димензија. Бечки – каже Лука.

Маса имовине Марка О. Марковића могла је себи да дозволи такав спој са пругом коју је изградила.

Вила са рестораном била је украс тог прилаза. Сва у стаклу „Вила“ је најмодернија европска грађевина у Крагујевцу. Са великом баштом, са шталом и подрумом нудила је нов угоститељски ансамбл. Код Каница је учртана као „Вила Раденковић“.

Суседни део Ђукиног чаира је означен на геодетском снимку инжењера Ж. Димитријевића из 1892. године као „Плацеви Марка О. Марковића/Ђукин чаир“. Колонија Ђукин чаир – су станови за издавање концентрисани у три велике куће.

Фабрика свиле Пантовића саграђена је крај саме пруге.

Платани су засађени у Компанијској улици.

Лука Ивковић јој у Плану регулације даје одговарајући ранг. Ул. Шумадијска са мостом и наставком поред Старе вароши. Паралелно још једна почев од ондашње Топличине улице/Ђуре Јакшића на Великој раскрсници. Од Врха Вароши до железничке станице. Идеја о магистрали је реализована седамдесетих година двадесетог века. Није у наставку улице Компанијске/Шумадијске како је поставио Лука, већ по чика Мишиној варијанти из тридесетих година – полази са станичног трга улицом Сибињанин Јанка. Једна од малобројних измена 1931. у односу на план из 1891.

Компанија гради пут Краљево–Рашка. Друмску кичму Србије, мисли

инжењер Ивковић. Чесма под Магличем сведочи о томе.

Иако је пуно обећавала, Компанија је 1892. године морала да буде ликвидирана. Превелик обим послова. Нерентабилна изградња сењске железничке пруге. Неповољан уговор са Бугарима...

Зграда на београдским Теразијама продата је браћи Крсмановић. Дело архитекте Илкића. „Протокол“. Сведок је амбиција крагујевачке Компаније кад је била на врхунцу.

34. КРАЉ И ПРЕСТОНИЦА

Подижући спомен-чесму Лука Ивковић у Дивостину борави под великим војничким шатором. Ту даје инструкције предузимачима и ту води трошкове градилишта. Ту једе и спава. Неће да силази у варош. Рокови су кратки да се заврши овај важан посао, а прошла је равнодневица и дани су све краћи. Преко дана је михољско небо над Дивостином као нека светиљка, али вече се све раније спушта. Увече се пред инжењеровим шатором окупе понеки мајстори и заинтересовани домаћини. Траже да им прича о краљу коме гради споменик на извору Светињи испод манастира.

Инжењер Лука Ивковић зна да је Милан Обреновић старији четири године од њега. Родио се у Румунској. Отац му рано умро, а мајка је живела неки свој живот. Кнез Михаило је закључио да је она недостојна да васпитава и подиже Милана. Схватао је да неће са Јулијом имати своје деце. Зато га убрзо по повратку на власт преузима. Најближег наследној линији Обреновића. Хоће да га припреми за кнежевску дужност.

Кад је Лука имао две године, Милана доводе у Крагујевац. Да почне образовање у средоточију Србије, одлучио је кнез Михаило.

Кнез Михаило је рођењем и детињством везан за Крагујевац. Легенда је да га је кнегиња Љубица родила на излету у крагујевачком ловишту Кошутњаку. А убијен је у београдском Кошутњаку. Из Крагујевца је морао да оде са своје прве владе – под притиском Вучићевих топова са Метиног брда напустио је Србију. Ипак је за Михаилове друге владе Крагујевац остао друга престоница. Београд је још под сенком паше у калемегданској тврђави. Народна скупштина одлуке доноси углавном у Крагујевцу. Све то је Лука слушао од старијих, па сад преноси својим саговорницима у Дивостину.

Детињство је најважније. Тада се сваки човек усмерава у свој даљи живот. То поред Луке тихо каже протојереј ставрофор Миле Малешевић кога су црквене власти задужиле да се код манастира нађе при руци инжењеру.

Увек сам распознавао децу разведених родитеља, вели дивостински учитељ Ранко Павловић. Седи до проте загладан у ноћ. Нико кнезу Милану не може надокнадити првих шест година живота без родитељске љубави.

Михаило зида 1860. године у Крагујевцу свој нови конак. Ено га

иза Гимназије. То више није балканска зграда као остале у дворском кругу. Просвећени владар подиже резиденцију по аустријском узор, али скромну како приличи приликама у Србији. У њу доводи малог Милана. Води рачуна о њему. Обезбеђује француску гувернанту да будућег кнеза васпитава. Она га и учи француском језику. Француски је близак румунском језику који је мали Милан познавао. А и због кнежевог плана да га упуту у Париз ради стицања високог образовања, објашњава инжењер Ивковић.

Не у Беч или Берлин, не у Москву или Петроград – одлучио је мудри Михаило Обреновић.

Крагујевац, па Париз.

Тих неколико година, млади кнежевић је имао заштитника. Осећао се сигурним. У Крагујевцу је упознавао Србију. У Паризу – Европу. Стекао патриотизам и видео света. Ту је започело да се испољава његово природно господство. Међутим, судбина му већ 1868. године, убиством кнеза Михаила одузима сигурност високе заштите.

То је учитељ Павловић и хтео да истакне као темељ свему што је Краљ Милан Обреновић чинио за Крагујевац. Он мисли да је дечачка игра из хиљаду осамсто шездесетих у кругу Конака остала целог живота у Краљу. Да је зато у близини подигао Нову цркву и Велику гимназију. Да је, гледајући из дворског дворишта Тополивницу знао да је ту место Велике фабрике, коју је после три деценије саградио инжењер Тоша Селесковић. Да је, јашући са гувернантом милановачким друмом, заувек понео слику тог питомог терена. Вашаришта на коме ће потом као краљ ловити, бавити се стрељаштвом и пратити коњске трке.

Из Париза га је довео лично Јован Ристић. Још једном Крагујевчанин отвара врата као намесник Милановом доласку на српски престо. То наглашава председник општине крагујевачке господин Миливојевић. Зато су одлуке Берлинског конгреса саопштене пред Старом црквом у Крагујевцу. Није тачно да је Краљ више волео Ниш или Београд од Крагујевца.

Инжењер Лука Ивковић са поштовањем слуша саговорнике. Слаже се у свему о повезаности Краља и старе престонице. Ипак прећуткује своје уверење да је Крагујевац незаобилазан за судбину Србије. Тачка коју нису мимоишли ни Станиша Млатишума, ни Милош Велики, ни Александар Карађорђевић, ни кнез Михаило, ни Јован Ристић. Није ни Милан Обреновић.

Лука је волео покојног Краља, али је убеђен да је варош јача и од најјачих. Да њој сви служе.

Важнија је од Париза.

Није то изрекао.

35. АРХИТЕКТ ЈОВАН ИЛКИЋ И ПРОЈЕКТОВАЊЕ ТОРЊЕВА

Лука Ивковић је као најодговорнији инжењер крагујевачког округа сарађивао са свим важнијим архитектама Краљевине Србије. Наравно, и у то време са најплоднијим међу њима – архитектом Јованом Илкићем.

Веома одарен и европски образован, Јован Илкић је добијао многе елитне послове. Иако је био само годину дана старији од Луке Ивковића, већ на почетку каријере постаје дворски архитект краља Милана. Водио је надзор над изградњом Двора. Краљ Милан је пројекат наручио код архитекте Бугарског. У Илкићу је видео уметника коме треба дати прилику да се усаврши праксом на великом градилишту.

Краљевски архитект је оставио изванредан резултат у српској архитектури. Пројектовао је Скупштину, хотел „Москва“, Дом Светог Саве и друге значајне објекте у Београду. И много профаних и црквених зграда широм Србије.

У Крагујевцу је постојала велика брига око изградње нове Саборне цркве. У почетку су радови били поверени неком Светозару који је био шлосер. Он је погодио изградњу цркве за 20 000 дуката. Усред зидања, видело се да он не може да заврши посао за наведену суму. Покушао је да се обеси. Црква је дуго стајала као градилиште. Потом је рад уступљен предузимачу Димитрију Профировићу. Због неовлашћених измена предузимач је касније осуђен на четири године робије, а надзорни инжењер и одговорни члан општинског суда на по две године. Завршне радове је на крају испратио општински инжењер Лука Ивковић.

Краљ Милан је био обавештаван током целог тока изградње храма на коме је, још као млад кнежевић, симболично отворио радове. Желео је да се градња Нове цркве крунише вредним звоником. Довео је у Крагујевац свог дворског архитекту да пројектује тај торањ.

Краљевска се не пориче. Јован Илкић је прионуо на посао. Ценио је пројекат храма, дело његовог начелника у Министарству грађевине Андреје Андрејевића. Андрејевић је на време схватио да српска црква треба да обнови и продужи своју средњовековну градитељску традицију. Изградњом Цркве Пресвете Богородице направио је преокрет у дотада барокно-класицистичкој црквеној архитектури Србије. Илкић је покушао да настави обнову на нов, оригиналнији начин. Ослањајући се на ставове свог професора из Беча Теофила Ханзена.

Пројектовао је 46 метара висок торањ у неовизантијском стилу. Планирао да се у њега уграде стубови са порушене џамије. Предвиђено је да ће грандиозни звоник коштати 97 000 динара.

Прошло је неколико година. Нови краљ Александар Обреновић је желео да независно од свога оца уради нешто у Крагујевцу. Тражио је

мишљење од окружних власти – шта је њихов предлог. Већ се приступило градњи два репрезентативна војна објекта: Подофицирске школе и Нове касарне. Превладао је став инжењера Луке Ивковића да се догради стара Црква Светог Духа. Предложио је и да се тај посао повери архитекти Илкићу.

Био је то прави потез.

Јован Илкић је у Крагујевцу реализовао свој највећи домет у трагању за националним стилем. Цео ансамбл Старе цркве докомпонован је као врхунски архитектонски и урбанистички мотив Милошевог венца. Стара и скромна дворска црква добила је нов сјај.

После Великог рата, кад је сазнао да је Илкић умро у логору Нежидер, инжењер Лука Ивковић је размишљао о његовом раду у Крагујевцу.

Јован Илкић је оставио своје име и дело у свим фазама развоја србијанске архитектуре овог доба: академизму, еклектичкој романтици, покушају стварања српског националног стила и сецесији.

У Крагујевцу је пројектовао два црквена торња. Стремio к небу њиховом висином. Онај уз Нову цркву није изведен по његовом нацрту. Много касније изграђен је по скромнијем решењу Руса Леониде Мекшејева. Лука сматра да је Илкићева замисао на том месту била преамбициозна. Да би био промашај ако би се толико надвисио храм Успења Пресвете Богородице на стешњеном положају Таковске улице.

А звоник уз Стару цркву је погодио право у мету. Оплеменио центар прве престонице.

Од два пројекта Илкића један је одговарао мери града. А то је права мера – каже инжењер Лука Ивковић. Слава Богу да је тај изграђен. Њиме је велики мајстор оставио прави траг у простору Крагујевца. Висином означава репер у центру Милошевог венца.

Звоник стоји у првом реду српског крила сецесије окренутог регионалним мотивима.

Богатом неовизантијском пластиком чини понос српске архитектуре тога стила.

36. ИГРАЛИШТЕ ФК ШУМАДИЈЕ

Те 1903. године се у Србији догодио Мајски преврат. Нестала је династија Обреновића. У Енглеској су грађени вртни градови Лечворт и Хемпсен. У Крагујевцу је почела градња палате Окружног начелства на месту старе Циганске махале и подигнута Палилулска основна школа на плацу покојног Томе Вучића Перишића.

Инжењер Лука Ивковић је очекивао да ће се поводом смене династија догодити и велике промене у крагујевачкој општинској и окружној управи. Размишљао је. Тренутак је да пресабере шта је радио у протеклим годинама.

Скоро четврт века је на пословима регулације и изградње вароши. Сада брине о Окружном начелству. Нова бечка зграда треба да се сагради за окружну власт која је дуго радила у приземљуши прекопута Нове Цркве у Таковској улици. Лука чује да ће та стара зграда бити уступљена Гружанском срезу. Да ће окружна зграда прекопута Палигорићеве кафане у улици Карађорђевој, сазидаана 1887. служити за Лепенички срез. Све то треба грађевински пропатити. Луки се чини да за Срез лепенички треба саградити још једну зграду. На истом плацу уз улицу Витешку. Смишља и како сместити Палилулску школу на невеликој парцели Господара Вучића. Усред тих послова позову га код председника општине. Хитно је.

У канцеларији председника Лука затиче непознатог господина. Инжењер Данило Стојановић. Дошао је са студија из Европе. Ради у Војнотехничком заводу. Донео лопту. Жели да оснује фудбалски клуб у Крагујевцу. Ни градоначелник ни Лука Ивковић никад нису гледали фудбалску игру. Питају младог инжењера о томе. Ко се бави том игром? Има ли још ко у вароши такву лопту? Има ли у Србији таквих клубова? Отмени инжењер смирено их обавештава. Он окупља око фудбала крагујевачку ђачку омладину. Има је доста, хвала Богу. Чуо је да фудбалску лопту има и господин Стефановић, власник фабрике на врх Палилуле. У Краљевини Србији још нема фудбалских клубова. Најближа је ФК Бачка, чак у Суботици.

То значи да би Крагујевац основао први такав клуб у Србији. Избаци Дача примамљив аргумент тихим гласом. Председник је инстинктом политичара одмах схватио могућност за нову афирмацију Крагујевца. Шта треба за подршку оснивању клуба? Шта варош може да учини?

Потребно је земљиште за игралиште, објасни инжењер Данило гладећи своју неговану браду. По могућству, уз Велики парк. Они већ тамо вежбају са лоптом.

Господин градоначелник је био убеђен. Моли инжењера Луку Ивковића да предложи Општинском одбору одговарајућу парцелу на Вашаришту. Око један хектар општинске земље могу да одвоје за нови клуб.

Има само један услов – да се клуб назове „Шумадија“.

Инжењер Лука Ивковић није ништа знао о том новом спорту. Он се бавио ловом, а пратио стрелаштво и коњичка такмичења. То су били спортови деветнаестог века. За њих је определио места на Вашаришту. Шта радити са новим клубовима о којима говори господин Д. Стојановић? Луки се Дача чини позитивном личношћу. Хоће да му помогне.

Потребе фудбалског игралишта превазилазе димензије парцеле на Вашаришту одређене за Гимнастички парк између Стрелишта и Милановачког друма. Нека та парцела остане за будућа ширења Великог парка, решава Лука.

Даје у задатак помоћном геометру Михајловићу да обележи парцелу

за ФК „Шумадију“. Не може непосредно уз постојећи Велики парк. Нека игралиште буде око 100 метара удаљено од постојећег парка, почев западно од грудобрана Стрелишта. Геометар се ослања на Милановачки друм. Издваја парцелу за игралиште. Уписује је у катастар.

ФК „Шумадија“ на Вашаришту постаје институција. Први српски клуб стиче свој терен на престижној локацији. Исте године, у част пунолетства ондашњег наследника престола принца Ђорђа, одиграли су београдски „Соко“ и крагујевачка „Шумадија“ прву фудбалску утакмицу између два клуба у Србији.

Играло се у Кошутњаку. Београдски „Соко“ није имао игралиште у граду, задовољно је инжењер Данило Стојановић саопштио крагујевачком градоначелнику. Са захвалношћу.

Чика Дача је позвао на пиво Луку Ивковића. Седели су испред Дома стрелца и причали о могућности да подигну свлационице и трибину. Да ограде игралиште и саграде према Великом парку капију. Са кулама кроз коју ће улазити реке навијача.

Изнад ће крупним словима писати ШУМАДИЈА.

Те замисли су касније остварили неки други људи. Два инжењера су отишла на друге послове. Игралиште „Шумадије“ је остало и дуго трајало.

37. ВАШАРИШТЕ

Северозападно од вароши остао је изван грађевинског рејона по „Плану регулације за варош Крагујевац“ простор Вашаришта. Инжењер Лука Ивковић је радећи план жарко желео да тај племенити простор сачува за будуће потребе Крагујевца.

Површина земљишта је 40,80 хектара. О грађевински рејон се ослања улицом Зорином у дужини 551 метара. Са југозапада је Милановачки друм у дужини 933 метара. На северозападу је имања Маринка Милића. Та страна је дуга 300 метара. Према североистоку је улица Челопечка дуга 987 метара која се наставља у пут за Винограде.

Земљиште је у државној својини. Терен је благо нагнут. То су последње косе рудничких огранака на прилазу долини Лепенице. Присојан је, а неизложен ветру устоци. Одавно нема шума на Вашаришту. Само пашњаци.

Вашарански поток је мала удолина у коју се сливају површинске воде са Вашаришта. Тече са западне стране плацева и кућа у Рајића улици и улици Карађорђевој. Пролази кроз авлију Среза лепеничког и испод пода кафане „Стара Србија“. Зацевљен и уграђен, постепено је заборављан и на много места испрекидан.

Место за вашаре и панађуре. Вашариште. Јавља се записан топоним на Каницовом плану 1897. године. Marketplace. Плац за велике пијаце.

Још пре израде Плана регулације, Лука Ивковић је на Вашаришту поставио два важна вежбачка комплекса. Велике садржаје Крагујевца. Коло јахача „Кнез Михаило“ основано 1891, покровитељ краљ Александар, почасни председник Краљ Милан. Лука Ивковић је 1887. године регулисао хиподром на Михајловцу.

На Вашаришту су одржаване коњске трке. Прво уз народне вашаре, а од доба Кнеза Михаила организовано. Отуда је тај део Вашаришта назван Михајловац. Од 1890. године Лука Ивковић је члан управе Шумадијског кола јахача Коло јахача „Кнез Михаило“. Покровитељ је краљ Александар, а почасни председник Краљ Милан.

Изградња Стрелишта завршена је те исте године. Општина је поклонила земљиште Стрелачкој дружини 1888. године. У пројекту Стрелишта инжењер Лука Ивковић је сагледао и место за трибину Хиподрома са изванредно лепим павиљоном за Краља.

38. ВЕЛИКИ ПАРК

Крагујевац у доба инжењера Луке Ивковића није престоница из доба Књаза Милоша – прва нова српска варош, а изграђена оријенталним објектима. Није ни уставобранитељска Тополивница, зачетак српске индустрије заклоњен од великих сила. Сада је то индустријски центар независне државе – Србије краља Милана. Град добија нове садржаје.

На лепим теренима Вашаришта издвојене су три парцеле за одмор и рекреацију грађана. Отприлике једна четвртина блока. Стрелиште са Домом стрелаца и трибинама Кола јахача изграђено је 1886/87. Испред Дома је башта Парк. Зачетак Великог парка.

Општински парк је настао на јужном крају Вашаришта. Уз раскрсницу улице Таковске и Милановачког друма. У осовини улице Витешке (касније Танаска Рајића).

Површина парка је била у почетку око пет хектара. Назван је Горњи или Велики парк за разлику од Малог парка на Милошевом венцу.

Лука Ивковић се залагао за уређење новог парка у енглеском стилу, Осовину је чинила шетна алеја повучена од Главне улице до Дома стрелаца. Еспланада са цветном рунделом и музичким павиљоном у средини. Остале парковске стазе су слободних линија енглеске композиције. Са клупама за одмор. У шуми оплеменењеној боровима.

Велики парк је пун погодак, говорио је окружни инжењер Лука. Центар друштвеног живота вароши. Место окупљања свих генерација Крагујевчана.

Симбол новог грађанског Крагујевца.

Инжењер Лука доживео је да види и проширење Великог парка 1931. године. Одобравао је нов захват површине преко три хектара. Није

се зачудио да је нови део уређен у француском стилу. А остао је убеђен у изузетност Великог парка.

„Велики Парк је нешто друго“ – забележио је.

Тако је остало.

39. ГРОБЉА

Та увек смо ми на њему – већ је био испевао песник о српским гробљима. Инжењер Лука Ивковић је крагујевачка гробља уградио у „План регулације“.

Код Старе цркве се пре ослобођења налазило хришћанско гробље. Потоком одвојено од Селишта. Српске махале. Инжењер мисли да је остатке неке капеле Књаз искористио да добије дозволу за изградњу дворског храма 1817/1818. године. Шеријат је то омогућавао. Делови камених плоча постављене су у под храма Светог Духа. Около су гробови Милошевих. Црквена порта је била српски парламент. Ту је за друге владе кнеза Михаила подигнута и зграда Скупштине. А за сахрањивање је основано ново Варошко гробље.

Лука Ивковић је изузетно ценио значај ове престоничке локације. Звао је мајком српског ослобођеног Крагујевца.

Ново Варошко гробље је сачувано Планом регулације на крају Паштрмчеве улице. Тамо где је од 1860. Није стигао инжењер да му уради унутрашњу регулацију. Тада је још било могућности да се зацрта класицистичка композиција некрополе. Пропуштена је. Настављен је хаотичан распоред гробова – касније је размишљао Лука. Непоправљива је штета да није омогућен бољи положај архитектонски вредних објеката капела. Касније грађених.

Турско гробље код џамије је настало Књажевом наредбом из 1837. године. „Планом регулације“ планирано је за иселавање. Уништено поплавама у последњој деценији. Вероватно је Палилулско гробље настало уместо њега јер је везано за махалу Лицика. Налазило се изван грађевинског рејона одређеног Планом.

Сличан случај је и са Сушичким гробљем. Настало је изван грађевинског рејона. Претходило му је гробље чији су остаци на падини поред Бојацића винограда. Ваљда од негдашњег села Сушица – сматра Лука.

Војничко гробље је било испод Метиног брда. Изнад старих касарни. Ново војничко гробље подигнуто је у Шумарицама. Око 1867. године – упоредо са изградњом Војне болнице. Око два километра иза границе грађевинског рејона. Лука Ивковић је доживео огроман раст ове некрополе. Сахрањивања жртава турских па бугарских ратова. Па балканских ратова. Па Великог рата.

Настало је огромно крагујевачко војничко гробље. По рангу до

Зејтинлика. Лука није доживео да је октобарским стрељањем 1941. године око војничког гробља описан још један круг смрти. Са тридесет три одвојене хумке.

40. ЛЕПЕНИЦА И МОСТОВИ

Аустријски војни извештач Митесер крајем 18. века Лепеницу назива потоком. Широки 10 до 15 корака, тј. 7 до 10 метара и једну до две стопе дубоким. А у време киша – бујица која плави.

За прелаз реке је служио камени мост у центру насеља, дужине 25 корака (17 до 18 метара). Камена ћуприја.

Камена ћуприја је кључна у уличној мрежи Крагујевца и у време израде „Плана регулације за варош Крагујевац“... Лука Ивковић је консултовао професора Паштрмца о времену њене изградње. Овај сматра да је то било крајем 17. века. Тада је Београдски пашалук постао погранична територија Османског царства. У систему утврђења била је и паланка Крагујевац. Подигнута је у њеном центру камена џамија, муселимов конак и Камена ћуприја.

Дрвене ћуприје су грађене и рушене више пута.

Дворска ћуприја је подигнута у престоничким временима. Између Конака и Старе цркве. Лука Ивковић је доживео да на њеном месту буде саграђен модеран пешачки мост. Бетонски.

Ћифтина ћуприја показује да је Вишњићева улица међу најстаријим крагујевачким улицама. Изгледа да је постојала за турског вакта као путањ што је од раскрснице, на којој су била два каравансераја, водио ка Селишту/Вишњаку. Преко Лепенице се прелазило брвнима. После је саграђена Ћифтина ћуприја.

Гвоздени мостови су у Крагујевац стигли у другој половини 19. века. Гвоздени мост у Јовановцу подигнут је при преласку железничке пруге преко Лепенице.

Гвоздени мост је саграђен у центру вароши 1898. године. Уместо Камене ћуприје претходно порушене великом поплавом. Срушен је у Великом рату.

Каниц пише крајем столећа: „Према недавно израђеном регулационом плану, Циганска махала треба да нестане, треба да се изгради кеј са гвозденим мостовима преко Лепенице и да се дуж њених обала подигну низови лепих кућа...“ Не може да прећути значај Регулационог плана за уређење простора око реке.

Из неког разлога – не помиње име аутора Плана.

41. УЛИЦЕ

Инжењер Лука Ивковић је лагано радио План регулације. Од старог професора хеленистике Милоша Ђурића запамтио је савет: „Човек треба да остави свет мало бољим него што га је рођењем затекао. Да сваки дан треба повући по један потез у том циљу. Не ући у фаустовски савез са ђаволом у некој безглавој трци. Доста је по један промишљен потез.“

Лука је регулацију сваке улице схватао као једну црту ка бољој вароши. У планирању града улице су костур. Арматура. Мора да се постави пажљиво. Да каналише силе што делују. Да пружи могућности за лако грађење на плацевима.

Улице су јавно добро. Заједничка својина свих варошана.

Паштрмчева улица се може означити као прва плански заснована улица новог престоничког Крагујевца. Није настала трасом неког старог пута. Повучена је Књажевим штапом на неизграђеном земљишту. Повољном за ширење вароши. Касније је утврђена геодетским поступком. Инжењер Лука Ивковић сматра да изградња неколико конака у њој показује отвореност новог Крагујевца. Излазак из наслеђеног. Из блока уз Камену ћуприју, из Чаршије и из Милошевог венца.

Указује на нови Крагујевац.

Лука зна да је први српски урбаниста Атанасије Николић нови Београд испланирао и реализовао на Западном Врачару. Да је поставио и основе новог Крагујевца на теренима садашње Старе вароши ослањајући се на регулацију улице Паштрмчеве.

Касније се она звала Црквена улица. А потом – Улица Светозара Марковића.

Кад је Лука Ивковић приступио изradi „Плана регулације за варош Крагујевац“ били су изграђени већи делови Старе вароши. У систему ослоњеном на Паштрмчеву улицу.

Она је водила од нове цркве Успења Пресвете Богородице па до новог Варошког гробља.

У њој су биле подигнуте зграде из задужбине Милована Гушића. Горња основна школа. Виша девојачка школа. Гранд хотел...

Наравно да је Лука Ивковић усвојио то створено стање. Регулације улица Старе Вароши уцртао са координатама Паштрмчеве улице. Ослонио се на Књажев штап и на земљомерје ректора Атанасија Николића.

Уцртао трасу улице Милована Гушића паралелну са трасом Паштрмчеве. Остале улице су постављене у истим координатама.

„План регулације за варош Крагујевац“ је пре свега план регулације градских улица. Чврсту арматуру организације града. Остали садржаји су се распоређивали око ње. Могли лакше да се мењају и прилагођавају новим околностима.

42. КОСОВСКА УЛИЦА

У време почетка израде Плана регулације инжењер Лука Ивковић је увидео да су нове потребе настале изградњом Војнотехничког завода. По плановима професора Селесковића саграђена је Велика фабрика. Ка њој су се сливале масе радника и тоне материјала. Због ње је доведена и железничка пруга.

Веза Завода са градским језгром биле су две ћуприје на Лепеници. Западна, „Дворска“, усмеравала је приступ старим касарнама и ка фабричкој капији код старе управе. Источна је саграђена непосредно изнад ушћа Ердоглијског потока. „Заводска ћуприја“. Од ње је ка Лепеници текао прастари пут дуж малог водотока од Пиварске чесме. Пресекла га је источна ограда војне фабрике. Среска болница је била на десној обали потока.

Преко две ћуприје се одвијао саобраћај од делова вароши на левој обали реке ка фабрици. Туда се стизало и из праваца краљевачког, горњомилановачког и тополског. Луки је био јасан значај те саобраћајне жиже.

Било је потребно да Велику фабрику повеже и са варошким ткивом на десној лепеничкој обали. Путеви ка Лапову, Јагодини и Крушевцу такође су отуд тражили приступ Великој фабрици. Прастари пут на Селишту није задовољавао.

Инжењер повлачи енергичан саобраћајни потез. Правом новом улицом спаја Арсићев венац са Ненадовићевом улицом.

Настаје Косовска улица. Среска болница остаје на њеној западној страни.

Нова правоугла раскрсница улица Косовске и Ненадовићеве постаје важна на пиварском делу вароши. На њена четири ћошка граде се трговине и кафане. Најпознатија је „Рујна зора“.

Косовска улица наставља даље према брду.

Укршта се са железничким колосеком. На Плану регулације је нацртана још пар стотина метара ка југоистоку. Остављена отворена за следећи наставак. Лука Ивковић није могао да зна да ће после четири деценије бити знатно продужена. Постати осовина Нове колоније. Оствареног сна „Вртарске колоније“ професора Михаила Радовановића. (Модела донетог са Сорбоне, а по теоријама Ебензера Хауарда). Најхуманијег планског насеља у Крагујевцу.

Сквером у Новој колонији Косовска улица је добила вредан завршетак композиције. Естетски драгуљ у структури вароши. Инжењер Лука Ивковић је то наслутио док је остављао отворену могућност наставка. Загледан ка врху Метиног брда.

Није могао да зна ни да ће дуж Косовске улице после Великог рата бити изграђене најрепрезентативније зграде ВТЗ-а. Управа. Стан управника.

Интернат Војнозанатске школе. Дочекао је да их види. У годинама кад није више радио у Крагујевцу. Био је задовољан што их је План регулације прихватио. Како би тек уживао Тодор Селесковић, мислио је Лука.

43. АРСИЋЕВ ВЕНАЦ

Наспрам Милошевог венца заснованог на левој обали, на десној обали Лепенице пружао се јавни простор означен именом Арсићев венац. Тај назив је познат са Плана града Крагујевца „снимљеног са плана Миливојевића 1909. године“. Непознато је по коме је назван тај трг испред ВТЗ-а.

Контуре су му:

На северу – корито Лепенице.

На западу – пут што од Дворске ћуприје води ка старим касарнама.

На истоку – стари пут од Заводске ћуприје ка Пивари.

На југу – фабричка ограда.

На Арсићевом венцу у време израде Плана регулације постојало је неколико старих зграда. Црква светог Духа са новим звоником, а дрвеном припратом. Попова кућа. Скупштина. Стари Лицеј. Среска болница. Акварел професора Глише Годића „Прва српска Митрополија у Крагујевцу за време Митрополита Мелентија Павловића, званог Добошара“ илуструје скромну балканску архитектуру профаних крагујевачких зграда. Луки Ивковићу је професор Паштрмац причао да је митрополит носио надимак Добошар. Не као подсмех. Било је то подсећање на Милентијеву улогу у пресудним моментима битке на Љубићу. Свештеник је добошем звао у бој, а Љубица преслицом враћала малодушне.

Иза фабричке ограде наслањале су се претекле негдашње грађевине. Старо складиште пушака. Милошев арсенал. Занатска школа. А иза њих су доминирале модерне фабричке хале саграђене по плановима Тодора Селесковића.

Док је радио План регулације вароши Крагујевац инжењер Лука Ивковић је јасно схватио да Арсићев венац треба да остане целина са Милошевим венцем. Заједно нуде драгоцен простор. Језгро Крагујевца. На њему се повезује престоничка и индустријска историја. Лука се потрудио да га сачува за будућност.

У време регулације Војнотехнички завод је градио европске фабричке хале. Није било средстава за луксузније садржаје. Тодор Селесковић је био немачки рационалан. Знао да је производња приоритетна. Али је знао да ће доћи време и за репрезентативне садржаје. Са Луком Ивковићем је имао исти став – на Арсићевом венцу треба обезбедити место за палате које ће да буду лице Велике фабрике у центру Крагујевца.

Инжењер Лука је Планом регулације обезбедио такве могућности. Сачувао је јавни статус Арсићевог венца. Предвидео кеј на Лепеници.

Гвоздене мостове. Дрвореде...

Професор Селесковић је умро на самом почетку двадесетог века. Лука Ивковић је живео још током трећине новог столећа. Дочекао је да види реализацију многих објеката на Арсићевом венцу по Плану регулације. Доградњу цркве Светог духа са маестралним звоником великог архитекте Илкића. Изградњу репрезентативних палата ВТЗ-а: Управу, Стан управника, Интернат и Војнозанатску школу. Кеј и армиранобетонске мостове на Лепеници. Поручене су старе балканско-оријенталне грађевине. Среска болница је измештена...

Али, замисао о обједињавању историјског центра Крагујевца ометена је изградњом Јадранске железнице. Траса новог колосека од крагујевачке станице ка Краљеву повучена је средином Арсићевог венца. Одсекла Војнотехнички завод и Стару цркву од градског центра. Лука Ивковић се радовао што Јадранска пруга повезује Крагујевац и Шумадију са европским мрежама. Био је истовремено уверен да је могла да са јужне стране обиђе Велику фабрику. Да избегне пресецање градског језгра... Овако, пруга уништи Арсићев венац. Уместо да буде део централног трга вароши.

Значај и лепота места наставила је да привлачи. Тридесетих година подигнут је монументални споменик Краљу Ујединитељу. Лука то није доживео. Одмах после Другог светског рата, споменик је срушен да би четврт века касније на истом месту подигнута бронзана фигура Тополивца. Остаци Арсићевог венца добијају назив Трг тополивца. Дух те локације се бори. Остаје нада да ће једном успети да уклони железницу и да ће се спојити са Милошевим венцем. Вратиће се историјски центар из престоничких времена.

44. ЉУБИЧИНА УЛИЦА

Од Крста ка Милошевом венцу пружа се улица што носи име Кнегиње. Тече у смеру исток–запад. Настала је као део оног средњовековног пута који је повезивао долине Лепенице и Груже. Од Градца ка Честину и Борчу, па даље ка долинама Ибра и Западне Мораве.

Кад је Књаз изградио нови Крагујевац, остао је напуштен турски део око негдашњег утврђења. Љубичина улица је постала веза између те две целине. Од Ердоглијског потока до раскрснице код Крста дуга је око двеста педесет метара.

Инжењер Лука Ивковић је у Плану регулације потврдио њену трасу и уједначио јој регулациони профил.

Током стотинак година њен значај је растао.

Турски конзулат је био у улици Љубичиној.

Одраније је постојала Нормална школа. Та зграда је претворена у суд општине крагујевачке. У њој је рађен План регулације. Иза општинске

зграде била је Пијаца. Гомилале су се кафане и дућани.

Потом су дошли и ексклузивни садржаји. Турски конзулат. Католичка црква. Клиника.

Крагујевачка трговачка Банка је на почетку улице према Крсту...

Пројекти Општинског дома рађени почетком двадесетог века припремани су као завршни мотив Љубичине улице. Највећи је био објекат што га је 1924. г. урадио Георгије Коваљевски. Лука Ивковић одавно није на дужности окружног инжењера. Зачудио се кад је видео да Општински дом прекида историјски пут од Камене ћуприје преко Палилуле према Краљеву.

Сама зграда је лепо замишљена. Отел д вил – што кажу Французи. Прави пар са новом управом Војнотехничког завода. „Господине Калановићу, ипак би требало испитати могућност да се не затвори Љубичина улица. Молим вас, размислите. Ради се о путу што је опстао вековима“ – указује стари инжењер новом градоначелнику.

Пројекат руског архитекте није реализован.

Љубичину улицу пресекала је арх. Јованка Јефтановић после Другог светског рата. Пројектујући нов градски центар – „Продор“. Окренута од Милошевог венца ка истоку. Поставила зграду новог хотела преко Љубичине улице. Упркос главном колектору који је изграђен по традиционалној путној траси. Да ли је то била непажња или намера? Прогресизам или идеологија? Тек, хотел се отворио крајем 1965. године, а улица именована по Кнегињи постаде слепи сокак...

Љубичину улицу су одавно желели да пресеку. Вредни архитекти и амбициозни варошки челници нису је испоштовали. Прва кнегиња ослобођене Србије није добила репрезентативну улицу у првој престоници. Као ни прва краљица, Наталија. Гунђа незадовољно Лука.

45. УЛИЦА КРАЉА МИЛАНА

Пружала се од Камене ћуприје до Крста. Именована је уместо пута кроз Шанац и дела Чаршије.

Прва калдрмисана улица Крагујевца. По Књажевој наредби извршено је 1827. калдрмисање од ћуприје, поред Муселимовог конака уз чаршију у дужини 520, а ширини 5 аршина.

Лука Ивковић прерачунава. Аршин је око 0,7 метара. Петсто двадесет аршина је 364 метара. Значи, до Крста. Сам Књаз је одредио калдрмисањем где је главна улица.

Пре Другог устанка била је Чаршија пословни део вароши. Дућан до дућана. Муселимов конак на почетку. Два хана на крају.

У време друге аустријске окупације половина дужине била је у утврђењу Шанац-Крагујевац. Други део је био под контролом са тврђавске капије. Тек на крају се формирало проширење. Раскрсница карактеристична

за прилаз утврди. Можда и место трговања, свакако мање од трга јужно од Камене ћуприје.

За прве владе Књаза Милоша уз рушевну џамију формирана је Циганска махала.

Каниц описује свој први улазак у Крагујевац 1860. године. Преко Камене ћуприје. Кроз махалу. До прљавог цинцарског хана.

У доба Краља Милана носила је име владара.

Инжењер Лука Ивковић је у Плану регулације овој улици дао одговарајући значај. Долазак железнице је наметнуо оживљавање негдашњег османског центра вароши. Планирана је изградња гвоздене ћуприје. Уређење корита Лепенице. Кејови на обалама. Пресељење Махале. Изградња спратних кућа са дућанима у приземљу уместо дрвених ћепенака.

Наравно, није била његова одлука о томе који ће део главне улице носити име ког владара. То је одлучивала власт. Инжењер се само трудио да се сви делови модернизују и унапреде.

46. УЛИЦА КНЕЗА МИЛОША

Водила је од Саборне цркве до краја варошког рејона код Великог парка. Одатле наставља као горњомилановачки друм. Код Каница је уписана под именом Таковска улица. Настала је из пута што је одувек од Крагујевца водио ка Руднику. Левом обалом ердоглијског и Алајбеговог потока. У времену модернизације српских путева и овај је регулисан дугим инжењерским правцима.

Од Камене ћуприје ка западу је водио излазни пут из крагујевачког утврђења за све правце на левој обали Лепенице. На раскрсници где је касније постављен Крст пут је стао. Оријентисао се према далеким циљевима. Долини Груже. Руднику. Београду преко Тополе. Разрачвао се у неколико путева.

Београдски пут се прво одвојио према северозападу пратећи косу уз мали водоток. Почео од Чаршије и наставио кроз стару циганску махалу. После двестотинак метара крчаник је више скренуо ка северу. До раскрснице са Црквеном улицом. Кривудава узана траса се потом исправила у дуг и широк правац. Лука Ивковић верује да се то догодило после 1864. године када је у Кнежевини почела планска градња „художествених путова“.

Но, промене на северном путу су почеле још за прве владе Кнеза Милоша.

Књаз је наредио да се на самом почетку тај правац прекине. Изграђен је господар Јевремов конак, тада вредна спратна зграда у којој је једно време и Лицеј радио. Београдски пут је преусмерен. Према Књажевом конаку се долазило Црквеном улицом, а према Каменој ћуприји – кратком дијагоналом (сада улицом Николаја Романова) до Главне улице.

Са старе трасе Милош је иселио Циганску малу и на испражњеном плацу саградио скромну зграду за Срески суд.

Изнад Суда је северни пут пролазио поред општинског имања названог „Босна“. На делу тог плаца подигнуте су општинске штале са ондашњим возним парком. Током двадесетог века опстали су ти неугледни објекти у центру Крагујевца. Користила су их комунална предузећа. Најдуже – градска чистоћа. Угао имања Босна према улици Цара Душана остао је неизграђен. По плану Луке Ивковића сачуван је за неку вредну палату. Тек 1931. године јавила се таква прилика. Саграђена је елитна зграда Уреда за радничко осигурање.

47. КАРАЋОРЂЕВА УЛИЦА

Прастари пут од Крагујевца према Београду преко Тополе. Почињао је од утврђења код Камене ћуприје. На раскрсници код каравансераја одвајао се прво ка северозападу, а потом – ка северу – до моста на Сушичком потоку/Червановцу.

Кроз време назив Карађорђева улица носила је све краћа деоница. Изградњом Господар Јевремовог конака одсечен је јужни део све до негдашњег Среског суда. После Првог светског рата, део Карађорђеве улице северно од кафане „Палигорић“ добио је име по војводи Путнику. Иза Другог светског рата деоница јужно од хотела Гушић назван је по Милоју Павловићу. Тако крајем двадесетог века Карађорђева улица је задржала име на само приближно трећини некадашње дужине. Од хотела „Зеленгора“ до кафане „Палигорић“. Тај потез дуг пола километра је окосница дела вароши што се назива Стари град.

У време кад је инжењер Лука Ивковић радио План регулације за варош Крагујевац улица Карађорђева је била део београдског друма. Пуна саобраћаја што је долазио из Шумадије. Варош је дочекивала садржајима.

Кафане и дућани су почињали од трошарине. У Карађорђевој улици су неколико гласовитих угоститељских тачака. На раскрсници са Црквеном улицом је Гранд хотел „Гушић“ саграђен 1864. Прекопута хотела је кафана „Шумадија“, а нешто северније „Стара Србија“. На раскрсници са улицом Рајићевом (Војводе Мишића) је култна ловачка кафана „Палигорић“.

Док је Лука Ивковић припремао План регулације, морао је да постави две важне зграде у улици Карађорђевој. Испод „Палигорића“ саграђен је 1887. комплекс приземних окружних зграда за потребе среза лепеничког. Пар стотина метара ниже стара цинцарска породица Чомић је саградила три куће. Најлепшу су поклонили Крагујевцу 1889. године. Легат је „Чомићева школа“ која је око један век радила у саставу Горње основне школе.

Стамбене зграде у јужном делу Карађорђеве улице, до улице Гушићеве,

подизане су у непрекидном низу на самој регулационој линији. Све су имале дућане окренуте улици. Само две су биле са радњама у приземљу и станом на спрату. Кућу Димитријевића су красила и два балкона са оградом од кованог гвожђа.

Од Гушићеве улице према северу нове куће су на регулацији. Сачуван је и један број оријенталних зграда са великим баштама. Боравак песника Ђуре Јакшића у Крагујевцу 1863/1964. легенда везује за две зграде балканских карактеристика на средини улице Карађорђево. Угледни професори су живели у близини... Зарија Вукићевић. Панта Милановић. Владета Рајчић. Шаљићи. Хворостански... На врху улице је дућан фамилије Вулкан и стовариште Димитријевића.

Гушићи, Палигорићи, Чомићи, Димитријевићи, Вулкани. Цинцарска имена су уграђена у овај део вароши, мисли инжењер Лука Ивковић док повлачи регулационе линије београдског друма кроз улицу Карађорђево.

Стари инжењер је дочекао да том трасом прође међународни пут. Од Лондона до Бомбаја – говорило се између два светска рата. Први асфалтирани српски друм је био од Београда до Крагујевца. Прошао и улицом Карађорђево.

48. МАРВЕНА ПИЈАЦА

Трг је узрок настанка Крагујевца. Место размене добара на вашарима и панађурима. Претежно стоке.

У време израде „Плана регулације за варош Крагујевац“ пијаца „Марвени трг“ се још налазила на десној обали Лепенице на прилазу Каменој ћуприји. Где је била вековима. Тамо је учртана на снимку Луке Ивковића 1886. године и у Плану регулације 1891.

На Каницовом плану из 1897. уписана је као „Стари пијаци“. А он је на цртежу приказао и сељанке како ту продају.

На геодетском плану, снимљеном средином 19. века ради подизања Нове цркве као „Марвени плац“ означен је простор данашње порте. После изградње храма та раскрсница је постала жижа изградње комерцијалних садржаја. Палате „Балкан“ и Комунална банка су учртане 1892.

У Измени плана регулације улице Бранкове 1900. г. виде се: легендарна кафана „Талпара“; Управа фондова; нова кућа Молеровића; трговине Стаменковић... Лука Ивковић се чудило зашто је то приказано као измена, а већ је изграђено по Плану.

Почетком двадесетог века сточна пијаца/„марвени трг“ је коначно измештена са вековне локације крај Камене ћуприје. Управо по „Плану регулације за варош Крагујевац“. Делу Луке Ивковића. Измештена је на „општински плац“ између улица Душанове, Косанчићеве, Топличине и Дринчићеве. Већ 1909. г. ту су приказани „вага и кошеви“. Ту је сточна

пијаца радила током следећа пола века.

До изградње послератног градског центра – „Зеленог продора“ са почетном палатом за управу Области рашко-шумадијске.

Зелена/женска пијаца дуго је тражила простор за промет дневних потреба. Постојала је на раскрсници код Крста. Само као површина – део улице.

Потом је померена у улицу Љубичину. Изграђени су привремени магацини и дућани.

Лука Ивковић је доживео да види нову зграду Тржнице, изграђену 1928. г. уз Мали парк. Најмодернија је у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца – права лепотица.

Задовољно је оценио стари мајстор.

49. ОД ВОДЕНИЦЕ ДО ВОДОВОДА

Зна се да је у периоду од 1907. до 1912 године, инж. Душан Нинковић шеф Грађевинског одељења у Крагујевцу.

И у деценији пред балканске ратове „План регулације за варош Крагујевац“ је основа за развој здравијег града. Снабдевање водом постаје најважније – стално истиче Лука.

Водовод улази у први ред варошких потреба. Ангажују се најбољи професори из Београда ради истраживања водоизворишта. Доводе се најбољи хидроинжењери ради грађења градског водовода. Лука Ивковић посебно истиче рад инж. Владимира Туфегџића...

Град Крагујевац успева да 1901. до 1903. г. сагради Трмбаски водовод. Ретку и скупу градску инсталацију на Балкану. Мрежа тридесетак јавних чесама настаје на улицама. Уметнички су обликоване. Изливане у Аустроугарској.

Лука је задовољан. Иако му је јасно да је недовољан капацитет за брзи раст потреба. Рачуна да ће Трмбаски водовод трајати бар пола века. Погодио је – вода из трмбаских извора стизала је до 1953. године у војни круг на Метином брду и до резервоара у Великом парку.

У деветнаестом веку Крагујевчани су пили воду из бунара. Поред Амициног конака још стоји дворски бунар. Сличан је и у Паштрмчевој улици. Бунар Добра вода је дао име целом крају на врху вароши...

Извори су били ретка драгоценост. Уређивани су као јавне чесме. Бубањ. Весина чесма. Илина Вода...

На рекама су постојале бројне воденице. Једну је код Конака градио на Лепеници сам мајстор хаџи Никола Живковић. Наводи Лука. На Ждраљници је воденица била део имовине краљице Наталије.

Нови парни млинови су захтевали много воде.

Бојаџића млин се снабдевао из Сушичког бунара. „Павловића парни

млин“ изван је грађевинског рејона по Плану регулације. Као и фабрика пекмеза – Лицика грађена 1892.

Из 1896. године је Акционарски млин. У самом језгру вароши. Саграђен по пројекту инжењера Тодора Селесковића. Нађен је и Тошин цртеж система снабдевања водом из Лепенице „Ситуација водовода и одвода воде, Купатила и Млина Радовића и Комп. Крагујевац“. Из млина и парног купатила се отпадна вода усмеравала ка Главној улици где је „Општински канал“. Ваљда зачетак градске канализације надао се Лука.

Он је био свестан улоге свог дела „Плана регулације за варош Крагујевац“ као подлоге за изградњу водовода и канализације Крагујевца. Није могао да сагледа да ће и цео двадесети век протећи у борби за воду.

Инжењер Лука Ивковић је са радошћу дочекао Трмбаски водовод. Није могао да сања Грошнички водовод. Ни Моравски систем. Ни систем Гружа. А тек Студеницу?

50. БОЛНИЦА

Пронађен је још један оригинал са потписом Луке Ивковића. На пергаменту пише:

-27. јан. 1900. – Копија северозападнoг краја Регулациoнoг плана вароши Крагујевац. „Велика раскрсница“. Лука Ивковић, oкружни инжењер.

За сада је то последњи сачуван документ са Лукиним потписом у варошкој администрацији. Изгледа да је склањан два пута, јер из те 1900-те године постоји документ:

-1900. – Ул. Бранкова „У oсуству шефа Грађ. Одељења“ инж. В. Милошевић.

На каквом је то „ОСУСТВУ“ био инжењер Ивковић на крају века? Још је упитнија „Велика раскрсница“ као крај Регулационог плана.

Кад је прошла прва четвртина двадесетог века тај крај се назвао „Сквер испред Болнице“. И даље су се на њему укрштале четири варошке улице, али постала је битна нова градска функција. У плану из 1912. године, види се да плац на коме је касније подигнут павиљон Психијатрија припада Драгутину Јевтићу. Од 1823. изграђени су објекти Окружне болнице северно од Велике раскрснице.

У свим тим пословима Лука није био непосредни учесник. Само је као локацију за формирање нове болнице предложио простор „на врх вароши“ уз „Велику раскрсницу“. То се примило, иако је земљиште било изван грађевинског рејона одређеног Регулационим планом. Луки се веровало.

Стара Окружна болница била је саграђена 1860. године. На десној обали Лепенице. Највише су у њен настанак уложили кнез Михаило и кнегиња Јулија. Саграђен је спратни објект балканске архитектуре. Само

потоком одвојен од војне фабрике. Код Каница у плану вароши означен као „Среска болница“.

Болница се види у проспекту Шерпловића. Не издваја се од околних кућа.

При изради „Плана регулације за варош Крагујевац“ 1891. године настаје Косовска улица. Среска болница остаје на њеној западној страни. Скупљена уз фабрички круг. Изложена загађивању и плављењима. Лука Ивковић је још тада предлагао да се болница измести на здраве и оцедите терене у горњем крају вароши. Преовладао је ипак став да болница остане.

У њој 1901. године умире Тодор Селесковић. После операције.

Још 1903. инжењер Ж. Димитријевић је урадио документ „Ситуација плаца Болнице округа Крагујевачког“. Циљ је био поправљање стања што је делимично и извршено. Далеко је то од потреба Крагујевца и Шумадије – говорио је Лука. У пометњи насталој око смене династија није било услова за изградњу нове болнице.

Тек кад је стара зграда изгорела 1918. године поново је покренуто то питање.

Срећом, сачуван је неизграђен простор уз Велику раскрсницу.

51. ПРЕТХОДНИЦИ

Израдом „Плана регулације за варош Крагујевац“ нашао се Лука Ивковић, инжењер крагујевачки, пред послом какав није радио. А ни студије на Великој школи му нису пружале довољно знања за такве пројекте.

Није се ни за тренутак колебао. Само – како се снаћи, питао се Лука.

У детињству му је отац причао о Мехмед паши Соколовићу.

Децу покупљену данком у крви довели су у Стамбол да их школују за јаничаре. Преплашене и гладне малишане су тестирали. Поставе у круг групу и ставе у средину синију са чорбом. Дају им кашике, али са дршком дужом него дечије руке. Док су остали просипали не успевајући ни да храну принесу устима, мали Соколовић се досетио. Дугачком кашиком је хранио дечака на супротној страни, а примао храну од следећег. Османлије су угледале да он уме да од тешког учини могуће. Био је то први корак ка каријери великог везира.

„Нож у зубе и у напад“, говорио је у сновима Луки дух Књаза. „Мислиш ли да је мени било све једноставно. Погледај око себе, иза себе, испред себе.“

Лука Ивковић се окренуо да види на чије искуство у планирању градова може да се ослони.

У Србији скоро да није било узора.

Упознао је рад Франца Јанкеа од средине тридесетих година текућег деветнаестог века. Потом, Луки се допао нови Београд на Западном

Врачару. Атанасије Николић је ту засновао најбоље достигнуће београдског урбанизма... Али то је био само један квартал заснован на неизграђеном терену. Није регулација целе вароши која већ постоји.

Познавао је и рад свог професора Емилијана Јосимовића на реконструкцији београдске „вароши у Шанцу“. Значајан подухват, разуме Лука. Ипак не одговара ситуацији у вароши Крагујевац. Јосимовић је по исељењу Турака планирао рушење скоро свих постојећих оријенталних грађевина. У Крагујевцу Турака одавно није више било. Градитељско наслеђе јесте претежно било балканско-оријенталног стила, али саграђено после Другог устанка. Није се могло рушити, већ се мора постепено замењивати и унапређивати.

Потражио је инжењер Лука Ивковић могуће узор изван Краљевине Србије. Преко Београда је дошао до неких планова градова урађеним средином века.

Велики Берлин 1853. г.

Бечки Рингштрасе конкурс из 1857. г.

Велики булевари Париза; Барон Осман.

Реформа града Барселоне. Серда. Са „Генералном теоријом урбанизма“ из 1860. г.

Прогутао је најновије немачке књиге. Непреведене у Србији.

„Раст градова у односу на технологију, економију и грађевинску регулацију“, дело Рајхарда Баумајстера, професора инжењерства на Политехничкој школи у Карлсруеу из 1878. Где се образовао Тодор Селесковић.

„Грађење градова према уметничким принципима“, аутора Камила Зитеа из 1889. г.

Затим – енциклопедијско дело Јозефа Стибена из 1890.

Много тога инжењер Лука Ивковић није могао директно да примени. Прилике у Европи и у Србији су се сувише разликовале.

Имао је у виду прочитано. Разум му је налагао да се ослони на регулације Атанасија Николића. А да покушава стално да се прилагођава искуству Књаза Милоша.

Ваљда је погодио.

52. ПАКОВАЊЕ

„У магловито фебруарско јутро кроз прозор окружног инжењера Крагујевац делује меланхолично...“ Тако почиње чланак у листу „Светлост“ који најављује смену инжењера Луке Ивковића. Као да је из пера песникиње.

Смена је разумљива. Свака промена власти то покушава. Хоће да контролишу градски простор. Лука то схвата. Преживео је неколико пута у каријери. До сада га нису мењали јер су убрзо после првих напада схватили

да он не ради за прошлу власт. Уосталом ни за једну партију, већ за град. Увек би се у новој власти нашао неко разуман и толерантан да заштити стручан рад, а не самог Луку. Некако се формирало опште мишљење у вароши и по Србији да он ради несумњиво стручно. Скоро нико у држави није имао План регулације целокупне вароши кад је то урадио инжењер Лука за Крагујевац. Ни Београд.

Овога пута варошка политика је преломила. Важније је да кључни посао држи партијски човек макар слабији инжењер од претходника. Луки је смешно да ти који траже његову смену немају петљу да лично преузму његов посао. Ваљда се боје сопствених неспособности. Постављају некога преко кога ће управљати. Из другог плана.

Овога пута и начин припремања смене је другачији. Подсећају на стара турска времена. Сад тако раде и проевропске партије. Прво се створи лош глас о ономе чија се смена спрема.

Лука је задовољан – нису му смислили ништа из његових послова. Нема корупције и мита, личних користи, утаљивања. Нема ни стручних промашаја штетних по варош. И шта смислише. Пустили су глас да Лука, удовац, „живи“ са женом свог дугогодишњег сарадника и колеге. Лука се пита зашто су изабрали баш ту озбиљну домаћицу коју никад није пожелео, а немоли... Чудо нису изабрали неку шаренију и млађу.

Па зато да истим пучњем компромитују и њеног мужа. Љутог партијског противника. Социјалисту. Одмах су му објаснили његови другови ловци. Искуснији у партијским борбама.

Глас је пуштен кроз чаршију путем берберница и пијаца. Проширио се, али је био толико невероватан да су и сами предлагачи видели да не приличи. Зато су на општинском већу рекли нешто неодређено. Предлагач, распоп из Раче је образлажући смену, казао да се ради о „класичном проветравању“. Против смењивања су били радикали и социјалисти. Развили вишесатну расправу. Не да одбране Луку, већ да нападну либерале и демократе. Изгибоше галамећи. Правећи театар.

Проветравање? „Однесе ме промаја“ – иронично се смејао инжењер.

Светла тачка је тај лирски почетак новинског чланка. Меланхолија над варошким фебруаром. Лука се осмехује захвално. Не чита даље чланак.

Пакује своје папире за одлазак са крагујевачких дужности.

53. ЗАТРПАВАЊЕ

Инжењер Лука Ивковић је, старећи, све више размишљао о краљу Милану. Није се слагао са сликом која је стварана у јавности и исписивана у новим историјским списима.

Ко контролише садашњост, контролише прошлост, а претендује и на будућност. Прилагођава прошлост својим потребама. Ваљда је тако од како

је света и века, мисли Лука.

Прво је последњи Обреновић, краљ Александар, Миланов син подржавао стварање рђаве слике о Милану. Под снажним утицајем краљице Драге. Јер је Милан био њен огорчен противник. Екс-краљ никако није могао да прихвати брак Александра и Драге. Био је бар у томе сасвим сагласан са краљицом мајком Наталијом. Одвојено су сагледали трагедију која се надвија над домом Обреновића. Син их је одстранио и ружно окарактерисао. Повлађивали су му Миланови непријатељи и нови краљеви полтрони.

После Мајског преврата велики број Београђана се трудио да се приближи новој династији ружећи све Обреновиће. Милан је био најпогоднија мета отрцавања. Лука се чудио да су у томе предначили интелектуалци.

Велика српска сликарка Бета Вукановић је сликала последње Обреновиће. Причала је Луки Ивковићу о њима. Да су Александар и Драга били нељубазни, за разлику од гостољубивог краља Милана који је био трошација, бонвиван и женскарош... Гроф од Такова, Краљ Милан је од фамилије Обреновића наследио склоност ка лепим женама, али и недостатак среће са њима.

Лука је слушао о неугољивости Књаза Милоша, о погибији кнеза Михаила поред премладе рођаке. Доживео је и Мајски преврат са суровим убиством краљевског пара. Схватао је злу коб жена у судбинама Обреновића. Није одобравао ни Миланов однос према краљици Наталији. Ипак се није могао помирити да се занемарују њихове заслуге и прећуткују добре особине.

Замерају краљу Милану страст ка коцки. Кажу како је по нагону и темпераменту „био више Француз него Србин и како се нигде није осећао срећно као у Паризу.“ То пишу најугледнији чланови Српског ученог друштва. Заборављају да је баш он основао ту институцију и именовао првих седамнаест чланова. Не казују да је први балкански владар који је схватио импресионизам као стил. Да је и једини краљ који је куповао слике париских импресиониста пре него што их је прихватила Европа. Да је подизао европске грађевине. Само Двор да је изградио, променио би слику Београда... А где је остало... Берлински конгрес. Железнице. Војска... Гунђа окружни инжењер наводећи зграде у Крагујевцу везане за владавину краља Милана.

Шта би био Крагујевац без Војнотехничког завода и без железничке пруге. Без Саборне цркве и Велике гимназије. Без Таковског булеvara и Више женске школе. Без Хиподрома и Стрелишта. Не могу му поништити лепу чесму у Илиној води, размишља инжењер Ивковић. Смишља да изгради у Крагујевцу споменик Краљу. Сахрањеном далеко у Крушедолу. У туђој држави, иако у српском манастиру.

Нека буде чесма поред манастира уз Крагујевац.

Чесма у Дивостину, коју су подигли крагујевачки ловци свом најугледнијем члану је дело Луке Ивковића. Он је сам ову чесму пројектовао и није се одмицао са градилишта док је није видео готову 1901. године. Добио је највише признање краља Александра Обреновића приликом освећења спомен-чесме. Ни Лука Ивковић ни краљ Александар нису могли да виде будућност која ће затрпавати заслуге краља Милана.

Нису могли да предвиде да ће само тај споменик да претраје. Јединствен у Краљевини са ликом Грофа од Такова.

54. ПОСЛЕДЊА БАТЕРИЈА ИЗ ТОПОЛИВНИЦЕ

Инжењер учтиво чека да буде примљен код председника. Треба да му прикаже први лист будућег Плана регулације. Пре њега улази управник Артиљеријског завода. Позивају и Луку да заједно попију каву. Млади инжењер се снебива. Можда је у питању нешто...

„За вас господине окружни инжињеру немамо тајне.“ каже Чолак-Антић. Баш причам господину градоначелнику да смо данас излили последње топове. Краљевина Србија ће их одсад набављати у иностранству.

„Свакако министар зна да су тамо бољи. Модернији.“, брзо се слаже председник општине, „Само, од кога купујеш топове у миру, од њега зависиш и у рату.“ Топови најбоље говоре о оријентирима спољнополитичким.

Шта ће бити са Тополивницом и Лафетарницом? Размишља Лука Ивковић о грађевинама. Остаће само називи. А саграђене су пре тридесетак година. Тада једина права фабрика у Кнежевини. Била мајка српске индустрије. Ево и железница стиже до њих. Јесте да Тодор Селесковић гради велике нове хале, но зар мора да се напушта Тополивница. Да није то симбол поништавања достигнућа Уставобранитеља, не сме ни себе да пита искрени чиновник обреновићевац. Власти се мењају, него зар грађевине не треба да опстају? Да служе народу. Нећемо ваљда да напуштамо хале грађене по француском узору. Не сметају новим халама које подижемо по немачком. Усталом, баш је инжењер Селесковић свој пројекат велике инвестиције усмерио рационално. Не руши ни старе касарне. Ни фабричке зграде – Управу, Ковачницу, Браварницу... Удаљава се од Окружне болнице.

Тополивница се не руши, само се празни.

Пред Велики рат Лука се сећа овог догађаја из 1886. године. Чуо је да се убрзано покушава оживљавање производње артиљеријске муниције. Сада са Французима – Аустроугарска је непријатељ. Подигнута је Упалачница 1910. године. Окружни инжењер је Душан Нинковић. Лука не зна шта је са Тополивницом.

Чудесно – Тополивница је остала координата војне индустрије. При бомбардовању Крагујевца 1999. године, први пројектил је погодио ту тачку.

55. ЛУКА И ЧИКАГО

План Луке Ивковића постаје симбол увођења урбаног реда у другој половини деветнаестог века. Тад Крагујевац даје Србији индустријска обележја, а његово друштво постаје грађанско. И варош прераста у град.

У својим позним годинама, на крају трећег животног доба, инжењер Лука Ивковић воли да седи у башти пред породичном кућом. Окренут ка сунцу увек. Крај њега седи велики пас. Вучјак мирно гледа у сваки покрет инжењера. Понекад му лизне руку. Лука га благо помиљује па му прича о чему размишља. Велика је срећа имати таквог пса, каже гласно Лука. Слатко се изразговарасмо ових година. Ово је пети вучјак заредом кога има инжењер. Увек је имао ловачке псе у свом дугом ловачком веку, али вучјак је нешто друго. Још пре пола столећа му је гуслар из Пераста објаснио: „Сваки пас на свијет сања да је вучјак.“

Данас је Аранђеловдан. Топло је као ретко кад. Ниједан дан мраза у овом новембру. Још цветају руже, а трава је кратка и зелена. Лука Ивковић седи испред осунчаног зида и са вучјаком разговара о регулацији вароши.

Иако је радио скоро педесет година, инжењер сматра да је његов прави позив онај период када је био одговоран за грађење вароши Крагујевац. Волео је и железницу. Са њом се срео још у првим годинама каријере, а био је и на челу државне грађевинске дирекције железница после Великог рата. Радио у Скопљу, Београду, Новом Саду. Са те дужности је отишао у пензију. Железница је чудесна направа.

„Али град је право чудо“, каже Лука. Схватати и разумевати варош па јој помагати да напредује, то се трудио. Уочавати тежње вароши, па им не сметати. Колико је успео у Крагујевцу? Мирно сабира успехе и неуспехе. Сигуран је у оне планове које је потврдило време.

„План регулације вароши Крагујевац“ је трајао деценијама и реализован у великој мери. То инжењеру Ивковићу омогућава да са осмехом гледа у протекло време. Да је у миру са собом, са људима и са Богом.

Да ли је исто планирати малу варош на Балкану или велики град негде у свету? Лука Ивковић верује да је улога човека који тај посао носи слична. Да је исти осећај одговорности према прошлости и будућности. „Да ниси препотентан стари“, каже себи. Погледа у вучјака, овај га гледа право у очи. Са поверењем.

Нисам радио на плановима великих градова. Радио сам на великим просторствима градећи железнице. А Крагујевац је највећа варош коју ми је судбина дала да бринем о њој. Да ли бих се снашао у милионском граду? Верујем – да. То се више не може проверити. На топлом аранђеловаданском сунцу инжењер Лука Ивковић сања да ће неко од његових унучића носити план великог града. Чикага. Бостона. Или –...

Можда није случајно да се дечак рођен тамо зове Лука.

56. ИДЕ ШПОРЕТ

Док седи у башти, Лука Ивковић, чује музику. Пред својом кућицом – „Аутономијом“, јасно разазнаје и речи из центра Алексинца. „Иде шпорет, вуче шифонери...“, из свег гласа певају Цигани уз пратњу ћеманета и баса.

Свадба. Осмехује се стари инжењер.

Певају о возу. Србија се још чуди том чуду невиђеном.

А прошло је већ пола века од оне свечаности у Београду. Отварана је пруга од Београда до Ниша. Велика државна тековина за владе краља Милана. Ех, Краљ – то је био светски човек. Зато га, ваљда, и до данас оговарају, закључује Лука.

Као млад општински инжењер Ивковић је био у делегацији Крагујевца. Уз градоначелника Миливојевића и градитеља Марка О. Марковића. Наравно да је био и управник Артиљеријскотехничког завода са инжењером Тошом Селесковићем. Крагујевац је морао да буде укључен. Не као сада, гунђа Лука.

Њега је импресионирао улога инжењера Драгутина Милутиновића. Учествовао у одређивању трасе прве српске пруге. Пројектовао железничке станице дуж ње. Главну београдску станицу урадио на бечком нивоу. Сва признања – и сад, мисли инжењер Ивковић.

Још током прославе, крагујевачки главари почеше да пажљиво сугеришу Краљу да је наредна пруга према Крагујевцу. Изгледа да су погодили тренутак. У повратку су већ питали Луку о организацији, техници и носиоцима. Било је јасно да је инвеститор држава. Вероватно да ће градити Маркова компанија. Ивковић је предложио да се укључи инжењер Драгутин Милутиновић.

„А ви, господине инжењеру, припремите шта треба уредити у граду“ – закључио је градоначелник.

Како сам могао слутити да је то кључна директива моје каријере. Смеје се касније пензионер Лука.

Са доласком железнице реформише се сва варошка регулација.

Главна крагујевачка станица постаје нова жижа великог дела Србије. Преко ње иде промет целе Шумадије, ужичког и чачанског краја и целе ибарске долине.

За први тренутак инжењер припрема регулацију улица од станице до Камене ћуприје, дотадашњег улаза у варош. Јасно је да ће бити неопходан план регулације целе вароши, а овим листом се отвара процес припреме. Носилац је наравно инжењер Ивковић. Тај „лист Б“ Лука означава као део „Плана регулације“. Који ће стићи тек кроз пет година.

После доласка првог воза регулација је ишла брзо. Као воз Балкан-експрес, осмехује се Лука. Резултат је већ 1891. године „План регулације за варош Крагујевац“. Капитално дело за развој града у следећих пет деценија.

Хвала железници. Но, њена улога остаје битна у животу и каријери Луке Ивковића.

После мајског атентата 1903. године долази до смене династија. Наравно, мења се и чиновнички апарат. Неколико година касније, у Крагујевцу је градоначелник Јован Јовановић, а на место општинског инжењера долази Душан Нинковић.

Нисам тако лоше прошао. Па Франц Јанке је 1843. морао да оде из Србије, а и Атанасије Николић је протеран после Светоандрејске скупштине. Политичке промене увек закаче и важне инжењере. Мисли инжењер Ивковић.

Опет, хвала железници. После Великог рата Лука добија значајне положаје у Дирекцији за грађење железница. До пензионисања на високој директорској дужности. „Кад подвучем црту, највећи део каријере провео сам у знаку воза“ – сабира се инжењер у трећем добу.

Задовољан је пословима које је радио пола века. Мирно слуша музику о возу – „шпорету што вуче шифоњере“ у сунчано недељно преподне.

Ипак, остао му је болан дуг према Крагујевцу и железници. Пруга Крагујевац–Краљево трасирана је у годинама кад он није био званичник вароши, а ни железнице. Провучена кроз сам центар Милошевог венца. Била је то журба да се пред ратове изгради хиљаду километара српских железница – разуме Лука. Себи пребацује што није нешто учинио да се изградња пруге према Краљеву 1929. године упути јужно од ВТЗ-а. Изградња фабричких хала је већ била далеко одмакла.

Остаде Јадранска пруга кроз порту Кнежеве цркве. Пресече прву престоницу. Не може баш све да се регулише како ваља – јасно је Луки. Ђаво мора да узме тридесет посто, што би рекао народ. А већ си био пензионисан, оправдава сам себе за грех крагујевачке пруге.

НА КРАЈУ КЊИГЕ: ТРАЖЕЋИ ЛУКУ НАЛАЗИМО ВАРОШ

Књига је трагала за окружним инжењером Луком Ивковићем. У сваком поглављу се његово име помиње по неколико пута. Његов став се узима као суд по свим ондашњим варошким питањима. Но никако не испливава његов лик и дело изнад и испред вароши.

Крагујевац доминира над сваким својим становником па ма како значајан тај био појединачно у односу на неке друге грађане.

Тако је и са Станишом Марковићем, Млатишумом, који је у народном сећању израстао до непостојећег војничког чина „обер-џенерала“. Остало му је само име једне мале улице.

И Коџа Милош оснивач првог српског града једва да је остао у имену једне улице и једног венца.

Тодор Селесковић који је изградио Велику фабрику је скоро непознат на почетку двадесет првог века.

А где су тек остали прегаоци, ослободиоци, моћници...

То је Божја правда. Град је увек јачи и много дуговечнији. Важни су они који му нешто допринесу, а да схватају своју скромну величину у великом простору и бескрајном времену којим град располаже.

Лука Ивковић је баш био скроман према вароши. Служио послу који му је судбина неочекивано поверила. Док је студирао он је веровао да ће пројектовати путеве и мостове. Да ће градити понеку зграду, углавном по туђим пројектима. Није ни сањао да ће радити план целе вароши. Градоградитељство није било у средишту студија цивилних инжењера.

И у овој књизи Лука Ивковић постепено и ненамерно пада у други план. Испада да је књига окренута вароши, а не инжењеру.

Он је само повод за причу о Крагујевцу. Поред Луке су и други ликови градитељи града. Мали део њих су инжењери – градитељи објеката. Остали су градитељи грађанског друштва Краљевине Србије. Градили грађански Крагујевац започет од изградње Тополивнице, а убрзано оствариван у време подизања Велике фабрике. Са индустријским чедом Тоше Селесковића, Војнотехничким заводом и варош се преобраћала у град.

Забележено је да се руше старе оријенталне зграде, да чак и „... легендарна кафана Талпара у прабини лежи.“ Нови урбани лик Крагујевца настајао је са новим грађевинама. Већ је подизање европских фабричких хала било пресудно. Саборна црква Успења пресвете Богородице је својим куполама обележила православни дух вароши. Изградња Велике гимназије била је врх крагујевачког деветнаестог века. А где су тек остале нове зграде. Железничка станица. Касарне. Школе.

Лука Ивковић је осећао да је срећан што доприноси том градитељском полету својим инжењерским радом у добу великих промена.

А варош се преображавала и преко мењања њених грађана. Променили су начине пословања и контакте са светом. Мењали начин живота и одевања.

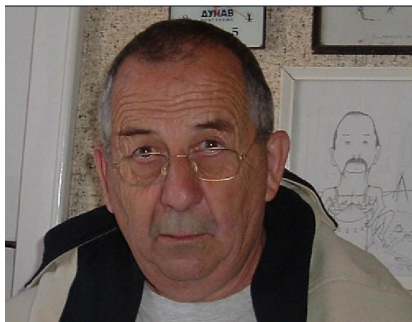
Као важан окружни чиновник, Лука Ивковић је морао да буде део и тих промена. Господство обавезује. Биран је у разна удружења. Коло шумадијских јахача. Стрељачку дружину. Ловачки клуб. Фудбалски клуб „Шумадија“. Позиван је на свечаности и приредбе свих значајних установа. Гимназију. Вишу женску школу. Команду гарнизона. Болницу. Певачка друштва. Трговачку омладину.

Ипак је у суштини задржао домаћински резон. Инжењерски једноставан. Приземно задружан. Изнад грађанске ћифтинске жеље за шпекулативним богаћењем.

Целог живота је сачувао и однос према Краљу Милану. Високо изнад идеја грађанске и социјалистичке демократије.

Инжењер Лука Ивковић је био конзервативан. Није се брзо мењао. Варош је, наравно, била бржа.

О АУТОРУ

Архитект Верољуб Трифуновић (1940) живи и ради у Крагујевцу.

На Архитектонском факултету у Београду је дипломирао, магистрирао и докторирао на темама о грађењу Крагујевца.

У Заводу/Дирекцији за урбанизам и изградњу, сада ЈП Урбанизам – Крагујевац ради од 1965. до 2005. године. Потом обавља приватну праксу. Члан Градског већа за просторно планирање урбанизам и грађевинарство Од 2014. до 2016. године.

Професор Високе техничке школе у Крагујевцу.

У Удружењу урбаниста Србије је декан Летње школе урбанизма од њеног покретања 2005. године. Носилац је награде за животно дело „Емилијан Јосимовић“.

Објавио преко 160 стручних радова.

О грађењу Крагујевца је самостално написао седам књига, као и већи број са групама аутора. Књига „Архитектура о Крагујевцу“ (1995) имала је три издања. Књига „Урбанизам Крагујевца“ (2004) је добитник прве награде 13. Салона урбанизма.

Књиге „Грађење Крагујевца у Кнежевини и Краљевини Србији“ (2008), „Interbellum – архитектура о међуратном Крагујевцу“ (2009), „Грађење Крагујевца од 1945. до 1965.“ (2018), „Од самоуправљања до кризе – Грађење Крагујевца од 1965. до 1990.“ (2019), и „Време кризе – Грађење Крагујевца од 1990. до 2005. године“ (2020), чине циклус и приказују просторни развој Крагујевца у времену.

О КЊИЗИ

ЗА САДАШЊЕ И БУДУЋЕ УРБАНИСТЕ

Архитекта, урбаниста и професор Верољуб Трифуновић у овом делу на романсиран начин представља личност инжењера Луке Ивковића, човека који је урадио први план урбанистичке регулације града Крагујевца. Овај план, нажалост изгубљен, до нас стиже посредно кроз различита сведочења и преписе које нам аутор открива.

Кроз важне историјске догађаје, аутор описује начин на који је Лука Ивковић планирао и развијао Крагујевац у односу на друга места у Србији тог периода. Трифуновић на интригантан и слојевит начин осликава односе, вредности и контекст грађанског друштва тадашњег Крагујевца са државом Србијом и шире са Европом и светом. По својој форми и садржају текст је романсирана биографија, лако разумљив читаоцу, значајан и за све заинтересоване стручњаке из области урбанизма, архитектуре и културе јавног живота.

Град Крагујевац оваквом књигом подсећа на место које је имао у ондашњој Србији и Европи, као и на начин како је то место заслужио и одржао.

Значај оваквих историјских увида у развој града биће пре свега у образовању и информисању младих колега и колегиница урбаниста, којима ће овакви текстови бити инспирација и смерница за даље истраживање, разумевање и усмеравање развоја града.

Ово је правовремени допринос фокусиран на једно време, личност и друштво, које се чини далеко и заборављено, а заправо је веома значајно за разумевање данашњег идентитета Крагујевца.

Иван Радуловић, дипл.инж.арх

Главни градски урбаниста града Крагујевца

КЊИГА О УРБАНОМ ИДЕНТИТЕТУ ГРАДА

У књизи „Варош по Луки“, колега Верољуб Трифуновић открива бројне детаље и анегдоте из живота човека, инжењера Луке Ивковића, који има јасну слику и визију грађанског, модерног и европског Крагујевца. У књизи аутор на романсирани начин, у специфичном спартанском стилу писања, оживљава урбани живот некадашњег Крагујевца.

Текст који аутор доноси је јединствен, истинит и промишљен

одговор на питање како настаје један модеран град у ондашњој Србији. То је прича у којој читалац заједно са главним ликом долази до преиспитивања шта значи бити посвећен и савестан инжењер, у шта веровати и чему тежити када сви оријентири нестану.

Време које нам дочарава аутор је време борбе за осамостаљивање Србије, време борбе за власт између две владајуће породице у Србији, Обреновића и Карађорђевића и њихових присталица. Прилагодљивост, умешност и спремност на рад у неизвесним, тешким и сасвим скромним околностима ондашње Србије, главна је поука коју читалац, инжењер, може да пренесе на данашње време. Верољуб Трифуновић се ослања на кључне датуме историје Крагујевца, Србије и Европе и користи их да опише живот инжењера који има само један циљ – урбанизацију Крагујевца.

Велики капитални и инфраструктурни пројекти тадашњег времена: изградња железнице до Крагујевца, пута Београд–Крагујевац–Рашка, нове цркве Успења Пресвете Богородице у Крагујевцу, Велике крагујевачке гимназије, Великог парка, Среског суда и зграде окружног начелства, игралишта ФК Шумадије, уређење Старе вароши и други, не заобилазе инжењера Луку Ивковића, а он у њиховој реализацији проналази смисао живота. Линеје урбаног развоја Крагујевца које је нацртао Лука Ивковић послужиле су као основа за све даље градње и уређења, а резултат његовог рада је данас видљив у облику мреже централних саобраћајница града.

За становнике Крагујевца ово је дело део мита о идентитету града и моралу једног од људи који су Крагујевац градили. Текст је својеврстан нови поглед у прошлост, уз преиспитивање шта Крагујевац јесте и шта би требало да буде.

Др Лазар Мандић, мастер.инж.арх

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

711.434(497.11) „18/19“

911.375(497.11) „18/19“

69:929 Ивковић Л.

ТРИФУНОВИЋ, Верољуб, 1940-

Варош по Луки / Верољуб С. Трифуновић. - [Београд] : Удружење урбаниста Србије, 2024 (Крагујевац : Дуга). - 76 стр. : илустр. ; 24 cm

На насл. стр. назив места издавања: Крагујевац. - Ауторова слика.

Тираж 300.

- О аутору: стр. 73. - Стр. 74-75: О књизи / Иван Радуловић, Лазар Мандић.

(978-86-84275-51-8)

а) Ивковић, Лука (1855-1934) - Урбанистичко планирање

б) Крагујевац - Урбанистичко планирање - 19в-20в

COBISS.SR-ID 155575817

Крагујевац

Споменик Краљу Милану у Дивостину подигли
Крагујевачки ловци

Удружење урбаниста Србије
Serbian Town Planners Association